



Een bijdrage van Stichting Nationaal Landschapskundig Museum 'Telluris', [H.A. Visscher](#)

## De Kromme Rijnstreek en omgeving



Deze brochure laat de lezer nader kennismaken met de Kromme Rijnstreek en omgeving. Dat is een regio die op uiteenlopende wijze door enkele generaties rivierarmen van (grindhoudend) zand en fijnere bodemdeeltjes werd voorzien. Een groot deel van het gebied is agrarisch cultuurland. Op de zandige stroomrug van de Kromme Rijn en bij de Utrechtse Heuvelrug wisselt dat af met natuurrijke (oude) landgoederen. De kernen van het stadje Wijk bij Duurstede en enkele dorpjes hebben nog veel van hun vroegere karakter behouden.

aflevering R2  
van de serie Telluris

***Inhoud***

|   |    |
|---|----|
| Een korte karakteristiek van de streek .....    | 3  |
| De geostructuur van het gebied .....            | 4  |
| De prehistorische activiteiten van de mens..... | 9  |
| Het agrarisch cultuurlandschap .....            | 11 |
| Kastelen, buitens en verdedigingswerken.....    | 14 |
| De steden, dorpen en buurtschappen.....         | 27 |
| Recente ontwikkelingen.....                     | 28 |
| De levende natuur .....                         | 29 |
| De landschappelijke belevingswaarden .....      | 30 |

### ***Een korte karakteristiek van de streek***

Onderwerp van deze brochure is het deel van het rivierengebied dat tussen de Utrechtse Heuvelrug en het Amsterdam-Rijnkanaal is gelegen. Enkele generaties rivierarmen van de Rijn-Maasdelta vormden er zandige stroomruggen terwijl ter weerszijden ervan na overstromingen fijner materiaal bezonk en moerassige omstandigheden soms veenvorming mogelijk maakten.

Verreweg de jongste stroomrug is die van de nog bestaande, maar afgedamde Kromme Rijn. Deze rivierarm verbindt het vrij klein gebleven stadje Wijk bij Duurstede met het tot een grote stad uitgegroeide Utrecht. De twee steden markeren het beschreven gebied respectievelijk aan de noordwest- en zuidoostzijde.



Op de stroomruggen concentreerde de agrarische bebouwing zich grotendeels langs enkele vrij bochtige wegen en een aantal doodlopende zijtakken ervan. Ook ontstonden er soms rond een of meer brinken een aantal kern dorpen, waarvan het bij de spoorlijn Utrecht-'s Hertogenbosch gelegen Houten de afgelopen decennia uitgroeide tot een kleine stad.

De stroomrug van de Kromme Rijn onderscheidt zich doordat er vooral in de buurt van de stad Utrecht een aantal buitens werden gesticht.

Een groot deel van de door de Kromme Rijn gevormde stroomrug wordt van de Utrechtse Heuvelrug gescheiden door een brede laaggelegen zone waar in de Middeleeuwen moerassen werden ontgonnen. De hoofdontsluiting ervan is een in de lengterichting van de laagte aangelegde weg, ter weerszijden waarvan het lintdorp Langbroek ontstond. Vanuit de weg werd het land bloksgewijs verdeeld in lange strookvormige kavels.

Bijzonder is het voorkomen van kastelen en buitens in de laagte. In andere laagten van het rivierengebied ontbreken zulke landgoederen namelijk. De afwijkende situatie houdt verband met het in de ondiepe ondergrond van de laagte voorkomen van stevige zandgronden. Dat impliceerde trouwens ook dat er bij de ontwatering van de natte zone een boomvriendelijk substraat ontstond.

Het westelijk deel van de Kromme Rijnstreek en haar omgeving worden gekruist door de zone waar in de negentiende eeuw de Nieuwe Hollandse Waterlinie werd aangelegd. Hiervan getuigen met name een aantal forten, in een waarvan het Waterliniemuseum werd gehuisvest.

### ***De geostructuur van het gebied***

#### **De geregelde migratie van de rivierarmen**

Oostelijk van de lijn Utrecht-Nieuwegein is het rivierengebied in de provincie Utrecht een vrijwel driehoekig gebied dat door de Utrechtse Heuvelrug en Lek wordt begrensd. Evenals elders hebben de grote rivieren er meermalen hun loop verlegd.

Zo'n zesduizend jaar geleden was het gebied nog nagenoeg riviervrij. Onze grote laaglandstromen hadden destijds namelijk meer belangstelling voor de zuidelijke aangrenzende Neder Betuwe die toen overigens nog niet door de Lek werd gemarkeerd.

Een kleine duizend jaar dichterbij het heden blijkt de situatie echter sterk te zijn veranderd en er een vrij brede rivier via Wijk bij Duurstede naar Utrecht te lopen. Deze rivier volgde vanaf Bunnik reeds ongeveer de loop van de Kromme Rijn terwijl ze elders iets zuidwestelijker dan laatstgenoemde rivier stroomde.

De al zo'n 5000 jaar geleden actieve rivierarm Wijk bij Duurstede - Utrecht onderhield via twee respectievelijk bij Utrecht en 't Goy beginnende smalle zijtakken verbindingen met Tull en 't Waal, dat toen ook door een van Culemborg komende waterloop benaderd werd.

De geschetste situatie bleef honderden jaren vrij stabiel. Wel zou op een gegeven moment de smalle waterloop Culemborg -Tull en 't Waal verdwijnen. De vrij brede rivierarm Wijk bij Duurstede - Utrecht kreeg bij Cothen toen een nieuwe zijtak, die verbinding legde met de omgeving van Culemborg.

Omstreeks 4000 jaar geleden kregen ingrijpendere veranderingen hun beslag en verdwijnen de drie kleine zijtakken. Even voor 't Goy gaat de rivierarm Wijk bij Duurstede - Utrecht dan tot bij Bunnik ook een nevenbedding volgen. Vanuit deze nevenbedding ontstaat in de buurt van Houten een nieuwe rivierarm die al spoedig vrij breed wordt. Via een opmerkelijk bochtig tracé zocht ze zich een weg in de richting van Montfoort.

Enkele kilometers zuidwestelijker gaan intussen een rivierarm langs Culemborg en Vianen stromen. Deze stroom liep beneden Culemborg over een afstand van ruim 5 kilometer over

het grondgebied van de provincie Utrecht. Ze volgde daarbij ongeveer het tracé van de waterloop die daar zo'n duizend jaar eerder had gelopen.

De nevengeul van 't Goy heeft na verloop van tijd de taak van het riviergedeelte dat ze beconcurrerde geheel overgenomen.

Tegen het begin van onze jaartelling is er opnieuw sprake van betekenende veranderingen. Grotendeels ter plaatse van de huidige Kromme Rijn ontstaat dan namelijk een nieuwe nevengeul die zich pas ten zuidoosten van Utrecht weer bij de hoofdstroom voegt. Zowel de nieuwe nevenbedding als de hoofdstroom gingen bij het samenvloeiingspunt nogal meanderen. Even voor Utrecht impliceerde dit een uitbuiging van het daar enkelvoudige riviertracé naar het zuiden.

Terwijl de rivierarm Wijk bij Duurstede - Utrecht zich grotendeels verdubbelde, verdween de zijtak Houten - Montfoort weer, terwijl de rivierarm die langs Culemborg en Vianen liep meer en meer het tracé van de huidige Lek ging volgen.

Ook na het begin van onze jaartelling wijzigt de loop van de grote rivieren zich nog een keer. Het systeem Wijk bij Duurstede - Utrecht wordt dan namelijk een enkelvoudige stroom die bij Bunnik tijdelijk een grote bocht naar het noorden maakt. Het gedrag van onze laaglandstromen zal dan sterk door de mens beïnvloed worden.

Uit het bovenstaande valt af te leiden dat de rivieren niet voor elk gebiedsdeel evenveel belangstelling hadden. Vooral driedimensionaal bezien loopt de dichtheid van het netwerk oeverafzettingen daardoor nogal uiteen. Naar verhouding weinig oeverafzettingen vinden we daarbij in een zone ten zuiden van de lijn Houten - Wijk bij Duurstede.

### **De gevolgen daarvan voor de bodemgesteldheid**

Het zuidwestelijk deel van de Kleine Betuwe behoort tot de streken waar enkele duizenden jaren terug door de grote rivieren gevormde afzettingen ook thans nog aan de oppervlakte liggen. Dergelijke streken komen slechts weinig voor. Doordat de grote rivieren de laatste duizenden jaren voor een belangrijk deel dezelfde gebieden overstroomden, werden de sedimenten die ze achter lieten namelijk vaak al spoedig weer door ander materiaal overdekt.

De vrij oude rivierafzettingen bestaan uit overwegend grofzandig materiaal dat werd neergelegd in en langs stroombeddingen die reeds in de Romeinse Tijd droog lagen. Daarbij valt op dat ze over het geheel genomen klei armer en grindrijker zijn dan de jongere in het rivierengebied gevormde afzettingen en de stroombeddingen een min of meer vlechtend systeem vormen dat een brede zone inneemt.

De afwijkende geo(morfo)logische gesteldheid zou verband kunnen houden met de omstandigheid dat de rivier geregeld veel grof materiaal van de nabije Utrechtse Heuvelrug te verwerken kreeg.

Doordat de vrij oude afzettingen reeds enkele tientallen eeuwen aan de oppervlakte liggen, konden de droge doorlatende delen ervan plaatselijk sterk worden uitgeloozd. Bij die uitloging is de bodem tot op vrij grote diepte ontkalkt en bovendien is uitspoeling mogelijk geweest van kleideeltjes die zich enige decimeters beneden de oppervlakte weer ophoopten.

Het meest noordoostelijke deel van het uitgestrekte tweede genoemde gebied bestaat evenals de natuurrijke zone tussen Utrecht en Bunnik uit vrij jonge, maar waarschijnlijk al wel goeddeels voor de Romeinse Tijd gevormde afzettingen van de Kromme Rijn.

Onder de gematigde warme, vochtige klimaatomstandigheden van de laatste duizenden jaren concentreerden de grote rivieren zich in enkele grote, vrij uiteen gelegen beddingen. Het door de rivierarmen aangevoerde materiaal bezonk daarbij voor een belangrijk deel in de onmiddellijke omgeving van hun beddingen. Als het rivierwater buiten zijn oevers trad ondervond het namelijk spoedig zoveel wrijving dat het transporterend vermogen ervan sterk verminderde en vele van de in het water aanwezige gronddeeltjes gingen bezinken. Uiteraard gold dit met name voor het zwaardere materiaal.

Door de sterke sedimentatie van relatief grove deeltjes langs de rivierbeddingen ontstonden daar zandige oeverwallen. Zoals ook reeds elders wordt uiteengezet noemen geomorfologen de zones die een rivier in en langs haar beddingen ophooft stroomruggen en de lagere gebieden ter weerszijden daarvan kommen.

In de kommen stagneerde het overstromingswater uiteindelijk en konden de er nog in aanwezige fijne deeltjes bezinken. Hier ontstonden dan ook zware kleien. Ze worden komgrond genoemd. In deze grond komen dichte en vrijwel ondoorlatende laklagen voor. Ze onderscheiden zich onder meer door hun hoog gehalte aan het veel water vasthoudende kleimineraal montmorilloniet.

De Kromme Rijn is een van de weinige grotere laaglandstromen die, niet bedijkt, doch bij zijn begin afgedamd werd. De rivier werd daardoor in feite zelfs geen uiterwaarden meer gelaten om nog land te overstromen en materiaal af te zetten. De oeverwallen van de Kromme Rijn raakten dus ook niet door uiterwaardafzettingen bedekt. Het gevolg was dat ze waar het land tenminste niet afgegraven, geëgaliseerd of opgehoogd werd, min of meer hun natuurlijke vorm behielden. Daarbij is duidelijk te zien dat oeverwallen vlak bij de rivier die ze vormde, veelal het hoogst zijn en dan met een steile helling uit de (voormalige) bedding ervan oprijzen.

Westelijk van het fort Rhijnauwen bevindt zich het uiteinde van een oudere Rijnbedding die met een grote bocht ten zuidwesten van Zeist door de voormalige buitenplaats Oostbroek loopt.

De stroomrug van de Kromme Rijn wordt tussen Bunnik en Wijk bij Duurstede vrijwel geheel agrarisch gebruikt, waarbij gemengd bedrijf met fruitteelt overheerst. Tussen Bunnik en Utrecht wordt de rug grotendeels ingenomen door de bosrijke buitens Oud en Nieuw Amelisweerd die eigendom zijn van de gemeente Utrecht.

De hoogst gelegen delen van de oeverwallen werden vaak al vroeg agrarisch in gebruik genomen. Om het er aanwezige cultuurland te bemesten en zich te beschermen tegen overstromingen zouden ze aanvankelijk geregeld met allerlei afval en mest worden opgehoogd. Als gevolg van deze praktijk kregen de reeds lang bewoonde plekken van de oeverwallen uiteindelijk soms een enigszins heuvelachtig aanzien en een tot vrij grote diepte donkere bodem met groenige fosfaatvlekken. Zulke plekken worden oude bewoningsgronden genoemd.

In de tamelijk voedselrijke bodem van de niet al te droge en zware rivierafzettingen leven allerlei soorten kleine dieren als regenwormen. Ze zetten organische afvalstoffen om in humus die donkere huidjes om de gronddeeltjes vormt. Waar lang geen bodembewerking plaatsvond ontstond plaatselijk een soort zwarte aarde met tot kruimels geaggregeerde bodemdeeltjes die niet alleen luchtig is maar ook veel vocht vasthoudt.

## De aardkundige betekenis van de geostructuur

Van geowaarde zijn in het rivierengebied van zuidelijk Utrecht vooral de hierna nog afzonderlijke aandacht krijgende gebieden. Tezamen occuperen ze een groot deel van de zogenaamde Kleine Betuwe. Het is een vrijwel onbekende bijnaam van het zuidoostelijke Utrechtse rivierengebied die de streek kreeg omdat ze aan de Gelderse Betuwe doet denken.

Evenals in laatstgenoemd gebied waren in de Kleine Betuwe enkele generaties rivierafzettingen van grote invloed op de ontsluiting, verkaveling, het grondgebruik en de situering van de bebouwing.

Van geowaarde zijn in de Kleine Betuwe met name:

- Een natuurrijk gebied tussen Utrecht en Bunnik en
- Een groot deel van het gebied tussen Bunnik, de Utrechtse Heuvelrug, Wijk bij Duurstede, Schalkwijk en Houten.

Uiterlijk manifesteren ze zich als ten dele enigszins geaccidenteerde gebieden met uiteenlopend agrarisch grondgebruik, verspreide boerderijen en enkele buitens. In de Kleine Betuwe maakten we kennis met enkele generaties rivierafzettingen, waarvan de oudste ons een vlechtend systeem van stroombeddingen toonde. Verder bleek de markante (pre)romeinse stroomrug van de Kromme Rijn door enkele afgesneden meanders en enig microreliëf te worden verlevendigd.

Het zuidwestelijk deel van het gebied is aardkundig vooral van belang doordat

- De rivierafzettingen die enkele duizenden jaren voor Christus in ons land werden gevormd er nog aan de oppervlakte liggen.
- Deze vrij oude rivierafzettingen daarbij ook bijzondere kenmerken bezitten en het oppervlak ervan een min of meer vlechtend systeem van (voormalige) stroombeddingen vertoont.
- De stroombeddingen nog vrij gaaf zijn en
- De deels enigszins uitgeloopte bodem van de vrij oude rivierafzettingen duidelijk toont welke kenmerken de grond van het rivierengebied bij de aardoppervlakte onder invloed van de daar heersende omstandigheden na enige duizenden jaren kan verkrijgen.

Waar het verstedelijkende dorp Houten zich over de oudere rivierafzettingen uitbreidde werden ze lokaal wel verminkt door egalisaties en ophoogzand leverende uitgravingen, waaraan een complex plassen herinnert.

Het overige deel van het complex gebieden kan als aardkundig waardevol worden gekwalificeerd doordat de er aanwezige stroomrug van de reeds in 1122 afgedamde Kromme Rijn een van de weinige is die niet door uiterwaardafzettingen bedekt raakte. Waar geen grondverzet van betekenis plaatsvond, behield hij daardoor namelijk min of meer zijn natuurlijke vorm.

De beide meanders tussen Werkhoven en Cothen zijn in de vorige eeuw afgesneden waarbij de vrijgekomen grond ten dele langs de aldus ontstane waterlopen werd gedeponeed. Lokaal zijn de geowaarden van de jongere rivierafzettingen ook door ander grondverzet aangetast. Zo ging door ontgroning even westelijk van Cothen een hoog oeverwalgedeelte met steile flank verloren.

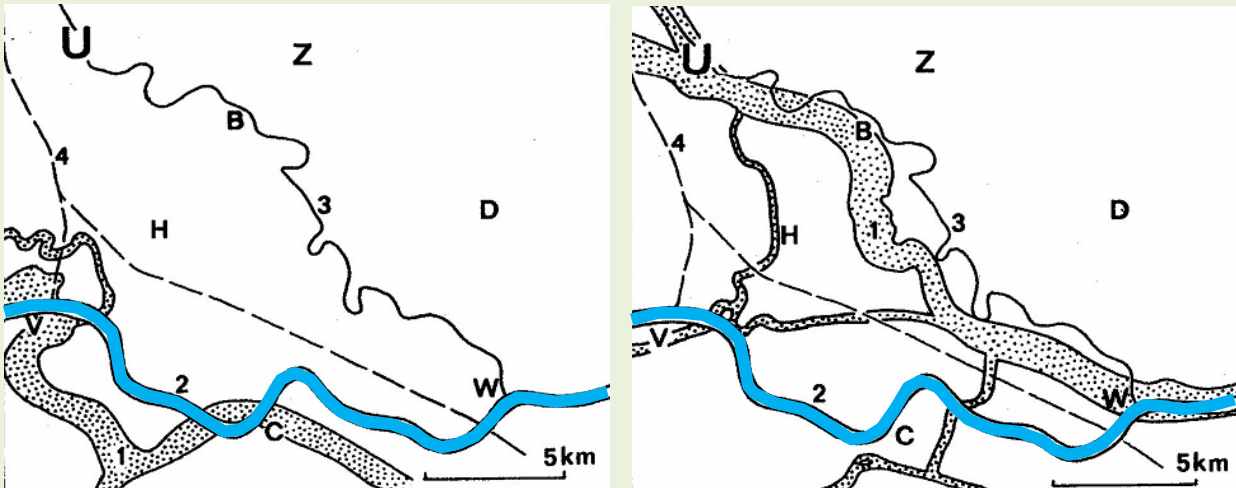
Ten westen van Wijk bij Duurstede is ter hoogte van boerderij De Melkweg een markant oeverwalgedeelte met verlaten oude bedding plaatselijk verminkt bij aanleg van een zwembad.

De verlaten Rijnbedding bij Zeist verdween ter plaatse van het Sciencecentrum De Uithof door ophoging.

Een aantal jaren geleden veranderde de Kromme Rijnstroomrug bij Bunnik door inrichting voor de golfsport deels in een oubollig speellandschap met heuveltjes en vijvertjes.

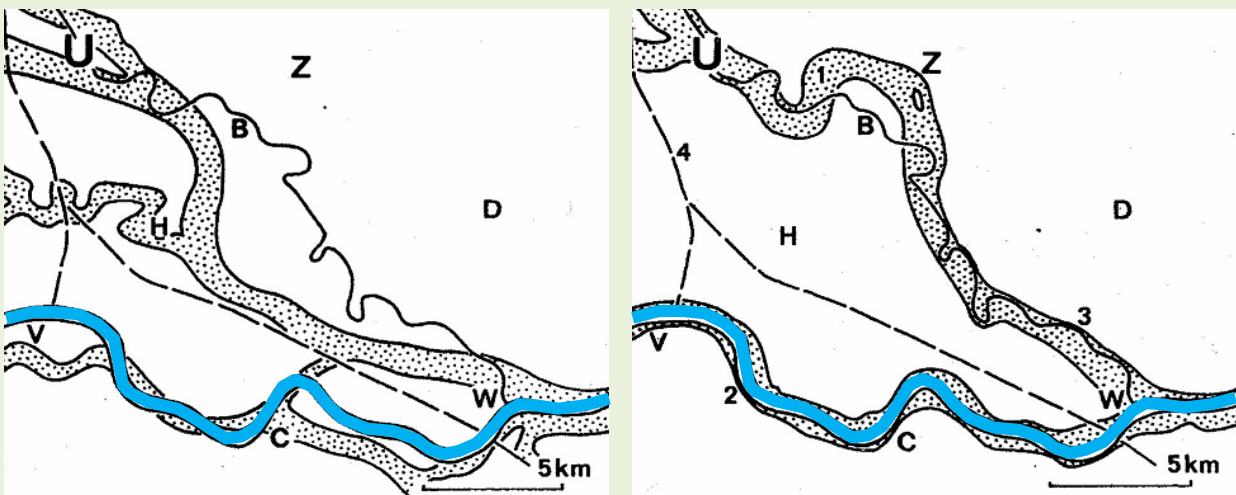
Om zich enigszins een beeld te kunnen blijven vormen van de natuurlijke structuur die het gebied bezat zal grondverzet van betekenis er nu verder op veel plaatsen achterwege moeten blijven.

### Het vroegere rivierpatroon van en bij de Kromme Rijn 1



De situatie omstreeks 5700 (links) en 4200 (rechts) jaar geleden  
(Naar H.J.A. Berendsen 1982)

### Het vroegere rivierpatroon van en bij de Kromme Rijnstreek 2



De situatie omstreeks 3100 (links) en 1700 (rechts) jaar geleden  
(Naar H.J.A. Berendsen 1982)

Toelichting van de kaartjes:

1. Ook wel stroomgordel genoemde zone, waar de toenmalige rivieren in en langs hun bedding naar verhouding veel en relatief grof materiaal afzetten,



2. Rijn of (beneden Wijk bij Duurstede) Lek,
3. Kromme Rijn of (beneden Utrecht) Vecht,
4. Kanaal.

B Bunnik, C Culemborg, D Doorn, H Houten, U Utrecht, V Vianen, W Wijk bij Duurstede, Z Zeist.

*Ter weerszijden van de zogenaamde stroomgordels bezonk slechts wat fijn slib terwijl het er veelal gevormde veen vaak onderhevig was aan klink. Stroomgordels konden dan ook hoger komen te liggen dan hun omgeving. Wanneer dit het geval is worden ze ook stroomrug genoemd en de ondiepe laagten ter weerszijden ervan kom.*

*Uit het kaartje blijkt dat 5700 jaar geleden nog geen grote rivierarm door het gebied van de Kromme Rijnstreek liep en onze grote laaglandstromen toen ter plaatse van en bij de latere Lek de meeste activiteiten ontplooiden. Zo'n 4200 jaar terug zou de situatie totaal anders zijn geworden en blijken de rivieren hun beddingen in het afgebeelde gebied meer naar het noordoosten te hebben verlegd.*

*Nadat de rivieren zo'n vierduizend jaar geleden ter plaatse van en bij de latere Kromme Rijn en Vecht hun grootste activiteiten ontplooiden hadden ze die omstreeks 3100 jaar terug plaatselijk wat meer naar het zuidwesten verlegd. In de derde eeuw na Christus volgden de rivieren op de meeste plaatsen al hun huidige route. Bij Bunnik maakte de Kromme Rijn toen echter nog een grote bocht naar het noorden.*

### **De prehistorische activiteiten van de mens**

Stroomruggen en andere hooggelegen rivierafzettingen waren vanouds geschikt voor bewoning. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er in de Kromme Rijnstreek op allerlei plaatsen overblijfselen worden gevonden van vroegmiddeleeuwse of (militaire) Romeinse nederzettingen.

De gebieden die er in prehistorische tijd reeds langdurig bewoond zijn geweest liggen in of bij Vechten, Odijk, Werkhoven, Wijk bij Duurstede, Houten, Loerik en 't Goij. Zuidelijk van het lintdorp Schalkwijk is De Hoge Wierde een ermee vergelijkbaar gebied.

Bij Fort Vechten verdient het op de uitloper van een oeverwal gelegen archeologisch monument De Burg speciale vermelding. Er werden namelijk resten aangetroffen van een omvangrijke burgerlijke en militaire nederzetting uit de Romeinse tijd. Onderdeel van deze nederzetting was een van de als castella (enkelvoud: castellum) bekend geworden vestingen die de Romeinen in onze streken bouwden. Voorlopig onderzoek wees uit, dat de vesting mogelijk reeds 12 jaar voor Christus bestond en er minstens acht perioden van bouwactiviteit waren. Omstreeks 260 à 270 na Christus moet de vesting zijn verlaten. Verscheidene eeuwen later werd hij op de fundamenten na gesloopt. In 2015 zijn de ligging en structuur van de vesting en enkele van de erbij verdwenen dorpswoningen echter bovengronds gemarkeerd.

Middenin de zuidoostelijke Houtense buitenwijken is op de vroegere aanwezigheid van Romeinse forten in de Kromme Rijnstreek geattendeerd door het ontwerpen van een wijkencentrum met een stratenplan dat kenmerkend was voor de castella. Bovendien werd het in de wijk geplande tweede naoorlogse spoorwegstation van Houten Castellum gedoopt. Een en ander gebeurde overigens op een plek waar geen castellum heeft gelegen.

De Romeinen bouwden hun forten namelijk vlakbij de toenmalige bedding van de Kromme Rijn. Een van de castella werd gesitueerd op een plek die nu middenin het oude centrum van de grote stad Utrecht ligt.

Bovendien hadden de Romeinen een fort in de omgeving van Wijk bij Duurstede. Deze versterking bevond zich waarschijnlijk echter zuidelijk van de Lek.

Van de vroegmiddeleeuwse nederzettingen was Dorestad voor zijn tijd bijzonder groot. De nederzetting lag ter plaatse van en bij het latere Wijk bij Duurstede. Dorestad was niet alleen een grote maar ook een vrij langgerekte nederzetting. Ze strekte zich uit langs de linkeroever van de Kromme Rijn die in deze omgeving tijdens de vroege Middeleeuwen zuidwestelijker stroomde dan tegenwoordig.

Behalve landbouw werd in Dorestad ook internationale handel bedreven, terwijl bovendien sprake was van een soort huisnijverheid. Vast staat dat Dorestad al in 630 bestond. Zijn bloei beleefde het tussen circa 720 en 830 toen de Frankische vorsten in ons land heer en meester waren. Ze stimuleerden de internationale handel van Dorestad. Sedert de Vikingen de Frankische samenleving verstoorden ging Dorestad economisch snel achteruit om tenslotte zelfs geheel te verdwijnen.

Later zou op de zelfde plaats echter het stadje Wijk (bij Duurstede) ontstaan.

### Enkele voormalige Kromme Rijnbeddingen

(vrij naar van Es 1980)



1. Kromme Rijnbedding uit de Romeinse Tijd,
2. Kromme Rijnbedding uit de tijd van Dorestad,
3. Kromme Rijn,
4. Rijn en Lek,
5. In prehistorische tijd bewoond gebied met fosfaatrijke oude bewoningsgronden. De situatie in de kern van Wijk bij Duurstede is wegens gebrek aan gegevens buiten beschouwing gelaten.

W kern van Wijk bij Duurstede.

Uit het kaartje blijkt dat de Kromme Rijn zich in de omgeving van Wijk bij Duurstede de afgelopen tweeduizend jaar naar het noordoosten verplaatste.

## ***Het agrarisch cultuurlandschap***

### **Het grondgebruik door boeren**

De Kromme Rijnstreek kenmerkt zich door een onder meer met de verschillen in natuurlijke gesteldheid samenhangende verscheidenheid aan cultuurlandschappen. Daarbij valt plaatselijk een grote rijkdom aan (voormalige) buitenplaatsen op.

Agrarisch en ecologisch is van groot belang dat het gehalte aan kleimineralen van de voor oeverwallen en andere relatief hooggelegen rivierafzettingen kenmerkende bodems in de richting van het aardoppervlak toeneemt. Het betekent namelijk dat het water in de poriën tussen de gronddeeltjes maaiveldwaarts een steeds grotere aantrekkingskracht ondervindt.

Hierdoor kan capillair opstijgend vocht er tot hoog boven de grondwaterspiegel komen. Vooral de fijnzandige en enigszins kleiige oeverwallen zijn daardoor slechts weinig droogtegevoelig en dientengevolge geschikt voor de teelt van allerlei gewassen. Het is dan ook geen wonder dat op de stroomruggen akker- en tuinbouw met vrij veel fruitteelt domineren.

In het geval dat de voor de akker- en tuinbouw geschikte relatief hooggelegen gronden grote aaneengesloten oppervlakten vormden, concentreerde de agrarische bebouwing zich tussen deze en de als (gemeenschappelijk) wei- en hooiland te benutten laagten. De boeren vestigden zich er langs een of meer wegen, waar dan een klein dorp ontstond.

Als er niet zoveel voor de akkerbouw te gebruiken land bij elkaar lag kwamen de boerderijen meer verspreid te staan. Het laatste gebeurde behalve op een deel van de hooggelegen rivierafzettingen tevens aan de grillige rand van de Utrechtse Heuvelrug.

De grotere complexen akkerland werden vroeger bloksgewijs in kleine strookvormige percelen verdeeld terwijl bij de verspreide hoeven enigszins onregelmatige kavelvormen overheersten.

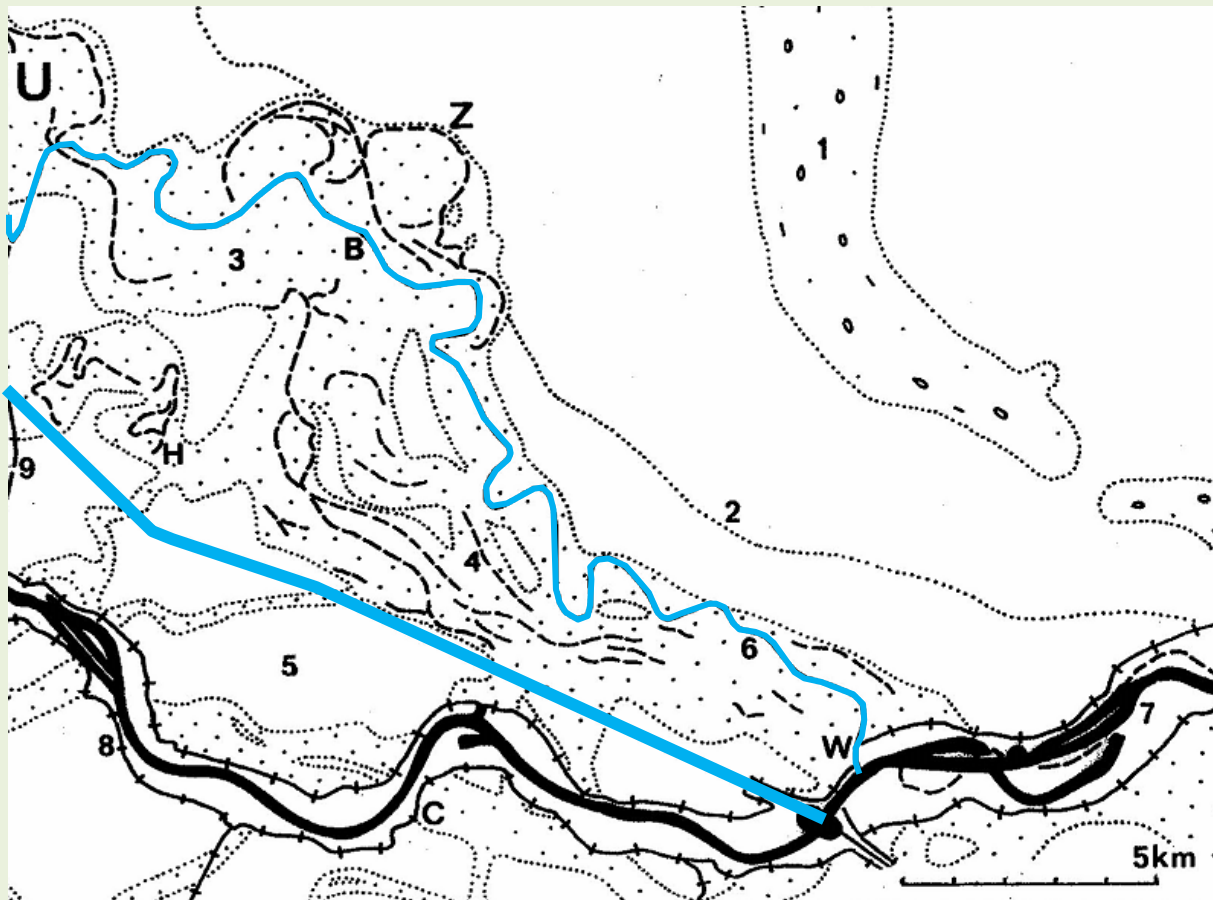
In tegenstelling tot de hooggelegen zandige rivierafzettingen en een aantal kleine kommen zijn de grotere laagten pas later in de Middeleeuwen ontgonnen. De kommen werden toen vanuit de stroomruggen, dan wel een rivierdijk (Leuterveld), een nieuwe weg (Wijkersloot) of wetering (Neder- en Overlangbroek) verdeeld in door sloten van elkaar gescheiden lange strookvormige kavels, aan het begin waarvan de boerderijen werden neergezet.

Zeer systematisch was daarbij de aanpak in de uitgestrekte kom bij de Utrechtse Heuvelrug, waar de ontginning net als in de meeste laagveengebieden bloksgewijs plaats vond. Dat gebeurde er na de afdamming van de Kromme Rijn in 1122. Zuidelijk van Cothen worden de strookvormige kavels grillig gesneden door een oude weg van Utrecht naar Wijk bij Duurstede. Hij draagt er de naam Trechtweg.

Evenals in andere kommen van het rivierengebied komen in die van Langbroek plaatselijk hak- en snijgrienden voor. Bovendien worden er echter percelen hakhout, opgaande loofbossen en boomgaarden aangetroffen. Zuidwestelijk van de Kromme Rijnstreek zijn cultuurlandschappen met complexen grote strookvormige kavels kenmerkend voor de uitgestrekte laagte van de Schalkwijkse Wetering.

## De natuurlijke geostructuur van de Kleine Betuwe

(Naar H.J.A. Berendsen 1982)



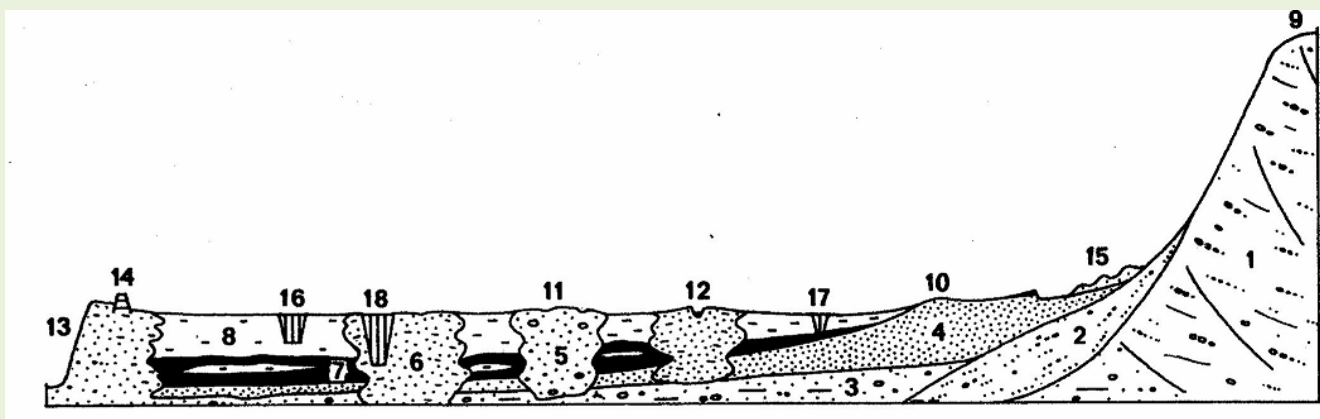
1. Hoger deel van de Utrechtse Heuvelrug, vrijwel geheel bestaande uit door landijs (op)gestuwde afzettingen.
2. Globale zuidwestelijke begrenzing van het gebied, waar de zandige afzettingen uit de laatste ijstijd niet met rivierafzettingen of veen overdekt raakten en dus aan de oppervlakte bleven liggen.
3. Stroomruggen genoemde, relatief hoog gelegen zones waar de rivieren naar verhouding veel en relatief grof materiaal afzetten.
4. Restant van een voormalige stroombedding.
5. Als kom bekend, relatief laag gelegen gebied, waar uit stagnerend overstromingswater fijn bodemmateriaal bezonk en diensgevolge zware kleigronden ontstonden.
6. De Kromme Rijn of (beneden Utrecht) de Vecht.
7. De Rijn of (beneden Wijk bij Duurstede) de Lek
8. Rivierdijk,
9. Kanaal.

B Bunnik, C Culemborg, H Houten, U Utrecht, W Wijk bij Duurstede, Z Zeist.

*Uit het kaartje kan worden afgeleid, dat de activiteit van de rivieren bij Houten en Zeist vroeger groter was dan nu.*

*In het sterk verstedelijkte Houten kwam een brede stroombedding van het rivierengebied deels binnen de bebouwde kom van de plaats te liggen. De Rietsloot is er toen in een deel van de laagte zodanig verbreed dat een "stads"plassenlandschap ontstond. Het werd een waterrijke enclave tussen de Houtense wijken Loerik, Overdam en Hofstad.*

## Schematisch profiel van de ondergrond van de Kromme Rijnstreek



1. Gedurende de voorlaatste koude tijd van het geologisch verleden door Scandinavisch landijs opgestuwde, overwegend grove grindrijke (rivier)afzettingen.
2. Door smeltwater van dat ijs neergelegde grindhoudende zandige afzettingen.
3. Overwegend grove, grindrijke (rivier- en beek)afzettingen uit de tienduizend jaar achter ons liggende, laatste koude tijd van het geologisch verleden.
4. Eveneens zandige, doch grindarmere smeltwater- en windafzettingen uit de laatste koude tijd van het geologisch verleden.
5. Drie- tot vijfduizend jaar geleden gevormde, vrij grove rivierafzettingen.
6. Iets jongere, overwegend zandige rivierafzettingen.
7. Veen.
8. Zware komklei.
9. Stuwwal van de Utrechtse Heuvelrug uit de voorlaatste koude tijd.
10. Zandrug uit de laatste koude tijd
11. Stroombanken en geulen.
12. Stroomrug met door oeverwallen geflankeerde Kromme Rijn.
13. Rivier de Lek.
14. Rivierdijk.
15. Bij recente verstuijvingen ontstaan grillig reliëf.
16. Schalkwijkse Wetering.
17. Langbroeker Wetering.
18. Amsterdam-Rijnkanaal.

*De schematische doorsnede leert ons dat de kern van de Utrechtse Heuvelrug bestaat uit in de voorlaatste koude tijd van het geologisch verleden door Scandinavische landijsmassa's (op)gestuwde afzettingen die deels bedekt raakten met sedimenten die door smeltwater van het ijs werden gevormd.*

*De tekening laat voorts zien dat de lagere delen van de Utrechtse Heuvelrug en de grote riviervlakte aan de voet ervan nog eens werden overdekt door smeltwater- en windafzettingen.*

*Het schema brengt ook tot uiting dat de laatstgenoemde afzettingen op hun beurt overdekt konden raken met sedimenten en met name de grote rivieren daarvoor verantwoordelijk waren.*

*Zoals blijkt uit de tekening verlegden de grote rivieren hun loop herhaaldelijk en zetten ze zowel in als bij hun bedding naar verhouding veel, relatief grof materiaal af.*

## **De boerderijen**

Over de oudere boerderijen van de Kromme Rijnstreek valt op te merken dat ze behoren tot een overwegend in West-, Centraal- en Oost Nederland voorkomende soort die hallenhuis wordt genoemd.

Kenmerkend voor het hallenhuis is dat de woning en (voornaamste) bedrijfsruimte zijn verenigd in één veelal rechthoekig gebouw. In principe vinden we hierin dan achter de woning recht onder de nok een deel met zolder die in de lengterichting van de hoeven aan één of beide zijden wordt geflankeerd door stallen, waarboven zich tasruimten bevinden.

Waar reeds lang uitsluitend sprake is van veehouderij werden de hallenhuizen echter veelal aan de specifieke eisen daarvan aangepast. In de hallenhuizen van de veeboeren behoefde geen graan te worden gedorst en opgeslagen, doch was wel veel ruimte nodig voor stallen. Het bedrijfsgedeelte van de hallenhuizen werd in de weidegebieden dan ook niet zo hoog opgetrokken terwijl de stallen er slechts van elkaar waren gescheiden door een smalle voerdeel of voergang.

Omdat in de voergang geen grote wagens konden staan zou voor de stalling daarvan vaak een afzonderlijke schuur worden gebouwd.

Traditiegetrouw bewaarden de boeren het hooi buiten het bedrijfsgebouw op een overdekte, als kap- of , hooiberg bekende plaats die soms bovenop een schuur werd gerealiseerd. De combinatie van een schuur met een kap- of hooiberg is bekend als schuurberg.

Behalve voor het stallen van vee hadden de boeren van de weidegebieden veel ruimte nodig om melk en kaas te bewaren. Hiertoe bouwde men grote kelders, in verband waarmee de woning die er bovenop werd gezet veelal ook een naar verhouding grote oppervlakte inneemt en breder kan zijn dan het soms nogal smalle bedrijfsgedeelte.

Het laatste zou ook in de hand worden gewerkt door de welvaart die het boerenbedrijf vroeger in het rivierengebied bracht. De boerderijen zijn dan vaak zodanig vergroot dat ze een uitgesproken T-vormige plattegrond kregen. Aldus ontstond het zogenaamde T- of dwarshuis. Wanneer de woning van de boerderij zeer breed werd zou ze gewoonlijk van een afzonderlijke dwarskap worden voorzien.

## ***Kastelen, buitens en verdedigingswerken***

### **De ligging ervan**

De aanwezigheid van vrij veel, vaak uit middeleeuwse goederen voortgekomen buitens in het gebied leert ons dat dit vanouds een nogal aantrekkelijke vestigingsplaats vormde voor de landadel en andere welgestelden.

Zowel op de voor vele houtsoorten geschikte en slechts zelden drassige bodems onderlangs de Utrechtse Heuvelrug als de zandige rivierafzettingen zal ons dit geenszins verwonderen.

Veel buitenplaatsen liggen echter in de langgerekte kom waardoorheen de Langbroeker Wetering werd gegraven. Deze niet van de andere laagten in het rivierengebied bekende, afwijkende situatie houdt verband met het voorkomen op geringe diepte van de oude zandgronden die de oppervlakte van de nabije Utrechtse Heuvelrug vormen.

Sommige buitenplaatsen waren oorspronkelijk een ridderhofstad. Dat was een versterkt of althans door een gracht omgeven huis en bijbehorend erf in het bezit van een ridder.

In de Middeleeuwen werd daarmee aanvankelijk een bereden krijgsman met een eigen strijdros en wapenuitrusting bedoeld. Later zouden echter nog slechts (klein)zonen van een ridder nog als ridder worden erkend.

Vroeger waren er in Nederland vele ridderhofsteden waarvan met name in de provincie Utrecht nog een aantal over zijn. Degenen die wilden worden toegelaten tot de ridderschap van Utrecht moesten niet alleen een als zodanig erkende ridderhofstad maar ook een aantal kwartieren bezitten.

In 1536 werd door de Utrechtse Staten een lijst van 55 erkende ridderhofsteden opgesteld die tot 1680 geregeld is herzien. In het laatstgenoemde jaar stonden er 63 erkende ridderhofsteden in vermeld.

In de volgende paragrafen krijgen de vele buitenplaatsen van en bij de Kromme Rijnstreek afzonderlijk aandacht. Daarbij passeren successievelijk die bij de Kromme Rijn, het Amsterdams Rijnkanaal, de Langbroeker Wetering en Utrechtse Heuvelrug de revue.

Er wordt dan ook het een en ander medegedeeld over de in de regio voorkomende (restanten van) kastelen die thans geen deel uitmaken van buitenplaatsen. Vooral in de omgeving van Houten en Schalkwijk worden ze echter in agrarische gebieden aangetroffen. De landelijke gebieden om de beide dorpen werden later door welgestelden dus kennelijk als minder aantrekkelijk ervaren. Een belangrijke rol speelde daarbij wellicht de grotere afstand tot de stad Utrecht en/of natuurrijke Utrechtse Heuvelrug.

De ligging van een gebied ten opzichte van de genoemde stad en heuvelrug lijkt namelijk ook elders van invloed te zijn geweest op de ontwikkeling van het particulier grondbezit voor recreatieve doeleinden. Zo is het opmerkelijk dat de buitenplaatsen op de stroomrug van de Kromme Rijn over het geheel genomen talrijker worden naar mate we dichterbij Utrecht komen en we ze op korte afstand van de Utrechtse Heuvelrug ook verder van die stad veel aantreffen.

### **De kastelen en buitens bij de Kromme Rijn**

Op de zandige delen van de Zuidoost-Utrechtse rivierafzettingen liggen de buitens hoofdzakelijk bij de Kromme Rijn en wel vooral in de buurt van de stad Utrecht.

Tussen Utrecht en Bunnik behoren Oud en Nieuw Amelisweerd, Rhijnauwen, De Niënhof en De Beesde tot die buitens.

[Nieuw en Oud Amelisweerd](#) kwamen voort uit een middeleeuws landgoed dat al in de 14e eeuw in tweeën werd verdeeld.

In 1672 werden de huizen van Oud en Nieuw Amelisweerd door de Fransen in een ruïne veranderd. Na deze verwoesting zijn ze echter herbouwd. Het huis van Oud Amelisweerd werd toen slechts een eenvoudig gebouw maar zou in 1770 aanzienlijk worden vergroot. Rechts van het hoofdgebouw van Oud Amelisweerd staat een koetshuis dat in 1982 bezoekerscentrum werd. Tot de bebouwing van het landgoed Oud Amelisweerd behoren onder meer ook een tweetal boerderijen.

Het herbouwde huis van Nieuw Amelisweerd is destijds achter zijn verwoeste voorganger neergezet. Van het verwoeste gebouw bleven nog lang overblijfselen zichtbaar. De gracht die het verwoeste huis omgaf is in de 19e eeuw gedempt.

Bij de Kromme Rijn lag ergens ook een huis Klein Amelisweerd dat is afgebeeld op een omstreeks 1730 door C. Pronck gemaakte pentekening.

Het huis op [Rhijnauwen](#) is het tegenwoordig uiterlijk 18e-eeuws. De kern van het gebouw dateert echter nog uit de Middeleeuwen. Bij het huis staat een poortgebouw. Kenmerkend voor de terreinen van de beide Amelisweerden en Rhijnauwen is een associatie van imposante rechte lanen, agrarisch cultuurland en bospercelen met bochtige paadjes. De waarschijnlijk grotendeels in de 18e eeuw aangelegde bossparken werden buiten de lanen aanvankelijk vrijwel geheel als hakhout geëxploiteerd.

Het Vogelenbos of Hoge Bos van het landgoed Rhijnauwen heette vroeger het Jachtbos en werd al afgebeeld op een kaart uit 1779. Naast het bos lag een jachthuis. Het stond ter plekke van de boerderij De Hoge Boomgaard. De rechte lanen verraden de invloed van de barok en rococo, de bochtige paadjes met name die van laatstgenoemde stijl. De bossparken van de drie landgoederen zijn later nog min of meer volgens de natuurlijkheid suggererende landschapsstijl gereconstrueerd of uitgebreid.

Het duidelijkst worden de kenmerken van de landschapsstijl verraden door de vijverpartijen en heuveltjes van het Engelse Werk op Oud Amelisweerd.

Zowel Oud en Nieuw Amelisweerd als Rhijnauwen zijn eigendom van de gemeente Utrecht die de terreinen voor het publiek openstelde.

Sinds de zeventiger jaren van de vorige eeuw wordt het bos van Nieuw Amelisweerd aan de westkant gesneden door een autosnelweg.

Tussen Bunnik en Zeist geniet de Kromme Rijn gezelschap van de buitens Niënhof en De Beesde.

Het landgoed [Niënhof](#) beslaat een oppervlakte van zo'n 200 ha die voor een deel wordt ingenomen door een bospark.

Tegen het eind van de 19de eeuw liet de toenmalige eigenaar van het landgoed er een zeer groot, kasteelachtig landhuis bouwen. Om financiële redenen zou dat echter al in 1929 worden gesloopt. Daarbij zijn de bakstenen overigens zoveel mogelijk gebruikt voor destijds in Bunnik gerealiseerde bebouwing. Het voornaamste pand van De Niënhof is nu een koetshuis uit 1680, waarbij een witgepleisterd antiek landhuis staat. Tot de bebouwing van het landgoed behoren ook een drietal boerderijen.

Van de Niënhof werden 90 ha eigendom van de stichting Het Utrechts Landschap terwijl de rest particulier bezit bleef.

Tegenover het landgoed Niënhof wordt [De Beesde](#) aan de zuidwestzijde begrensd door een naoorlogse wijk van Bunnik. Het ook wel als Huize Cammingha bekende hoofdgebouw van De Beesde dateert nog uit de 15e eeuw, doch is zowel in de 16e als 17e eeuw vergroot. Bij het huis staan twee boerderijen en een villa. Om het huis van De Beesde ligt geen oud park meer.

Terwijl het cultuurlandschap langs de Kromme Rijn tussen Utrecht en Bunnik grotendeels wordt ingenomen door bosrijke buitens, overheerst er tussen de laatst genoemde plaats en Werkhoven agrarisch grondgebruik. Wel liggen ook hier enkele deels beboste terreinen die tot het grondgebied van buitenplaatsen behoren. De voornaamste behuizingen van die buitens worden echter op grotere afstand van de Kromme Rijn aangetroffen.

Pas bij Werkhoven zien wij weer een oude behuizing op korte afstand van de Kromme Rijn staan. Het is die van het in oorsprong middeleeuwse landgoed [Beverweerd](#), dat een oppervlakte beslaat van 417 ha.



Anders dan dat van Rhijnauwen doet het hoofdgebouw van Beverweerd ook nu nog aan een kasteel denken. Het oudste deel van het gebouw is een woontoren uit de 13e eeuw. Huize of zo men wil Kasteel Beverweerd werd herhaaldelijk verbouwd en uitgebreid. Speciale vermelding verdient in dit verband de verbouwing in neo-gothische stijl die in de dertiger jaren van de 19de eeuw plaatsvond. Nadien is het kasteelachtige huis van Beverweerd nog éénmaal verbouwd om met een nabijgelegen koetshuis in gebruik genomen te kunnen worden als school. Vanwege die onderwijsfunctie werden bij Huis Beverweerd ook enkele nieuwe gebouwen neergezet. Op het grote landgoed Beverweerd wisselt gras- en akkerland met 11 boerderijen af met loofbos.

Voorbij Werkhoven wordt het pastorale cultuurlandschap langs de Kromme Rijn weer bosrijker. Dat is daar echter vrijwel uitsluitend noordoostelijk van de rivier het geval. Bovendien wordt het bos er op de meeste plaatsen door een honderden meters brede strook agrarisch cultuurland van de Kromme Rijn gescheiden.

Uitzonderingen vormen alleen de terreinen van [Hardenbroek](#) en [Rhijnestein](#). Het zijn de enige landgoederen van deze omgeving, waarvan de hoofdgebouwen aan de Kromme Rijn kwamen te staan. Van de andere landgoederen liggen ze namelijk (dichter) bij de Langbroeker Wetering.

Het door een waterpartij omgeven hoofdgebouw van het reeds in 1260 vermelde landgoed Hardenbroek dankt zijn huidige kenmerken vooral aan enkele in de tweede helft van de 18e eeuw uitgevoerde verbouwingen. Opmerkelijk is de aanwezigheid van torenvormige aanbouwen uit 1789. Behalve het hoofdgebouw staan er op Hardenbroek een koetshuis (met een woning), orangerie (met twee woningen) en beheerderswoning uit 1962.

Een belangrijk deel van het ongeveer 160 hectare grote landgoed is bebost. Het tegenover de bebouwing van Cothen gelegen kasteel Rhijnestein wordt echter slechts door een klein bosperceel gezelschap gehouden. Van de burcht is één woontoren nog middeleeuws terwijl de middenpartij en tweede toren pas in de 19e eeuw werden opgetrokken. Bij het kasteel staan een 16e eeuwse poortgebouw en tuinmanswoning uit 1880.

Niet ver van het punt waar de Kromme Rijn begint ligt bij de kern van het ernaar genoemde stadje de ruïne van [kasteel Duurstede](#). Van dit slot zijn voornamelijk nog een vierkante en ronde toren over.

De vierkante toren van Duurstede dateert waarschijnlijk uit de tweede helft van de 13e eeuw terwijl de grotere, door een spits gekroonde ronde wellicht in de 15e eeuw werd gebouwd. De laatst genoemde toren is als enig in ons land overgebleven specimen van de Franse kasteelarchitectuur van zeer grote betekenis.

### **Kastelen en buitens in de buurt van het Amsterdam-Rijnkanaal**

Wat verder van de Kromme Rijn komen op de relatief hooggelegen zandige delen van de Zuidoost-Utrechtse rivierafzettingen ook een aantal buitens voor. Zo omgeven enkele wijken van de jonge stad Nieuwegein het landgoed [Oudegein](#) waarvan het bestaan in 1211 voor het eerst werd vermeld. Er stond een omgracht kasteel, op de fundamenten waarvan in 1633 het huidige grote landhuis werd gebouwd.

Het is een rechthoekig pand, dat wordt gekroond door een schilddak. Verscheidene kapellen verlevendigen het uiterlijk van het dak. Om het huis werd een park in renaissancestijl aangelegd. Zoals veel andere van zulke parken zou dat van Oudegein later echter ten dele volgens de principes van de landschapsstijl worden gerenoveerd.

Bij het grote landhuis bleef nog een 17de-eeuws bijgebouw met enkele dienstwoningen behouden. Naast het kasteelterrein lag een voorburcht, op het perceel waarvan de 16de-eeuwse boerderij De Hofstee staat.

Een groot deel van het landgoed Oudegein is tegenwoordig eigendom van de gemeente Nieuwegein die het transformeerde in een groot multifunctioneel stadspark.

Tussen Nieuwegein (Noord) en Houten ligt de buitenplaats [Heemstede](#). De uit een waterpartij oprijzende behuizing ervan is een van 1645 daterend achthoekig gebouw met aan vier van de zijden een vijfhoekige toren. Het huidige huis kwam in de plaats van een Middeleeuws kasteel dat iets zuidelijker lag.

Vanuit het kasteelachtige huis Heemstede worden agrarisch cultuurlandschap en een buitenwijk van Houten over een lengte van enkele kilometers gecompartmenteerd door een systeem van rechte lanen. Het presenteert ons een markant voorbeeld van de zogenaamde formele tuin- en landschapsarchitectuur uit de 17e en 18e eeuw.

Meer in de richting Houten ligt een terrein waarop het 13e-eeuwse kasteel [Wulven](#) heeft gestaan. De burcht werd gesitueerd in een gebied dat in de tiende en elfde eeuw moet zijn ontgonnen.

Iets zuidelijker is een bij de westrand van Houten gelegen cirkelvormig dubbel gracht- en walsysteem van middeleeuwse ouderdom bekend als het Rondeel. Het omgaf het terrein van een gelijknamig houten kasteel, dat ook Kersberg werd genoemd.

Het verdwenen kasteel Wulven moeten wij niet verwarren met het noordelijk van Houten nog aanwezige [Oud Wulven](#). Dit bij de ernaar genoemde binnenweg gelegen bouwwerk bestaat uit een toren, waartegen in 1635 een klein huis werd gebouwd.

In een zuidelijke buitenwijk van het sterk verstedelijkte Houten herinnert een omgracht terrein met een vermoedelijk 15e-eeuwse ronde hoektoren aan de overigens in 1812 gesloopte ridderhofstad [Schonauwen](#). Het terrein ligt bij de weg en wetering, waarlangs het lintdorp Houtense Wetering ontstond. Er stond een kasteel, dat een tijdlang de residentie was van een heerlijkheid die de 12de-eeuwse polders Vuylcop en De Knorst omvatte. In het gebied van de heerlijkheid ging de vrij onregelmatige verkaveling van wat hoger gelegen rivierafzettingen over in de strokenverkaveling van het lager gelegen polderland waar in de Hoge Middeleeuwen de Schalkwijkse Wetering werd gegraven. Het vele kilometers lange, vrijwel rechte kanaal raakte voor een belangrijk deel geflankeerd door de (agrarische) bebouwing van het lintdorp Schalkwijk.

Even ten zuidwesten van de Schalkwijkse Wetering was de omgrachte rechthoekige woontoren [Vuylcop](#) ook een ridderhofstad. Het door een vrij steil schilddak gekroonde gebouwtje is omgeven door een lommerrijke tuin. De woontoren werd tot 2013 bewoond. Nadien ontfermde zich een stichting over het kasteelterrein.

Zuidwestelijk van het Rijndorp Werkhoven herinnert alleen een omgracht terrein aan de versterkte middeleeuwse hoeve Weerdenburg.

Westelijk van de beide buurtschappen van 't Goij ligt het buiten de [Wickenburg](#) aan een in 1955 gegraven deel van het Amsterdam-Rijnkanaal. Het is een in wezen oud landgoed, dat aanvankelijk Westensteijn of Westeijnde werd genoemd. Op het terrein van de Wickenburg staat thans een 18e-eeuws landhuis dat is omgeven door een volgens de landschapsstijl aangelegd park.

In de westelijke buurtschap van 't Goij liggen overblijfselen van het slot waarnaar de kleine nederzetting werd genoemd. Daarbij kan ook uit het microreliëf worden afgeleid waar de burcht heeft gelegen.

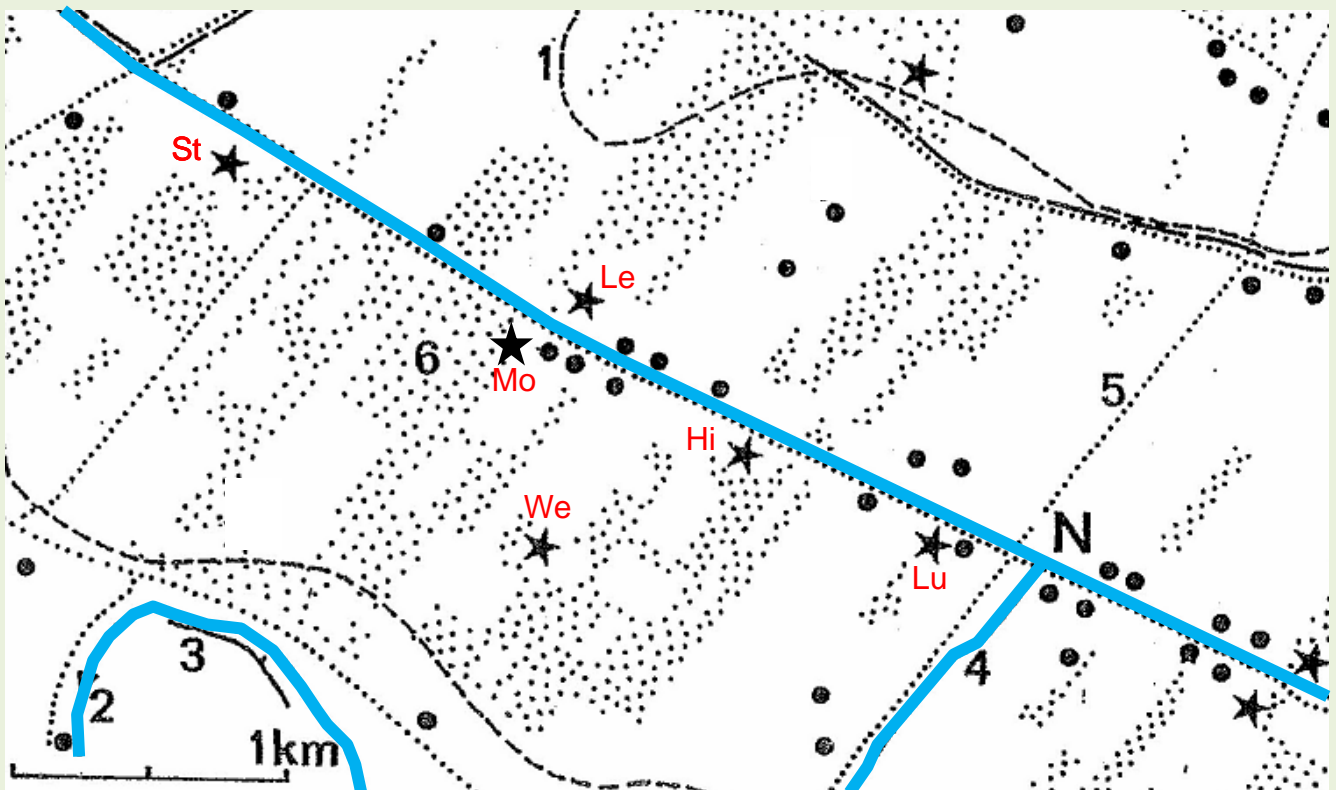
Tussen 't Goij en het lintdorp Schalkwijk stond het versterkte huis Merckenburg. De plaats waar zich dit huis bevond is echter niet gemakkelijk herkenbaar meer.

Zuidwestelijk van Schalkwijk is beter te zien op welk perceel de bebouwing van een gelijknamige [ridderhofstad](#) stond. In de naaste omgeving ervan werd bij de Culemborg aan de Tetwijkse Weg een 17de-eeuwse tuin gereconstrueerd.

Twee kilometers verder naar het zuidwesten bleef ook het terrein van het versterkte huis [Blokhoven](#) goed herkenbaar. Er staat nu een boerderij. In de naaste omgeving ervan stond het versterkte huis of kasteel Beesde (Beest). Een vroegere eigenaar ervan was afkomstig van het gelijknamige bij Bunnik gelegen oude landgoed. Aan Beesde herinnert nu nog een omgrachting die een wat hoger gelegen terrein omgeeft. En bovendien de naam van een wat westelijker gelegen boerderij.

### Het buitenplaatsenlandschap westelijk van Nederlangbroek (gelegen aan de [Langbroeker Wetering](#))

Wanneer men nu van Odijk uit een tocht gaat maken langs de door een uitgestrekte kom lopende Langbroeker Wetering komt men na enkele kilometers achtereenvolgens bij [Sterkenburg](#), [Leeuwenburg](#), [Molenstein](#), [Weerdesteijn](#), [Hindersteijn](#) en [Lunenburg](#).



1. Rand van de Utrechtse Heuvelrug (boven) of Kromme Rijnstroomrug (onder),  
2. Kromme Rijn, 3. Markant hellinkje,  
4. Wetering, 5. Weg, 6. Bos, ★ Buitenplaats, ● Agrarische bebouwing.

N Kern van het lintdorp Nederlangbroek

*De buitens liggen vooral bij de kilometerslange Langbroeker Wetering, die door een grote ondiepe laagte loopt. Vlak bij het aardoppervlak bestaat de ondergrond van de laagte voornamelijk uit zware rivierklei en veen, die op Pleistocen zand zijn gevormd. Het wegenpatroon en de vorm van de bospercelen houden duidelijk verband met de omstandigheid dat de langgerekte laagte tussen de Utrechtse Heuvelrug en Kromme Rijnstreek in complexen zuidwest-noordoost georiënteerde kavels werd verdeeld. Nederlangbroek is duidelijk een lintdorp van het tweezijdige enkelbanige weteringstype.*

De hoofdgebouwen van de genoemde vijf landgoederen verrezen over het algemeen op korte afstand van de wetering. Dat van Weerdesteijn echter een kilometer meer naar het zuidwesten, halverwege de afstand Langbroeker Wetering – Kromme Rijn. Het oudste deel van de hoofdgebouwen is op Sterkenburg, Weerdesteijn, Hindersteijn en Lunenburg een woontoren uit de latere Middeleeuwen. Met uitzondering van die op Hindersteijn bestonden de woontorens mogelijk al in de 13e eeuw. Aan de middeleeuwse woontorens van Sterkenburg, Hindersteijn en Lunenburg werden later complete bijgebouwen of woonvleugels toegevoegd.

Het bestaan van kasteel Sterkenburg werd in 1261 voor het eerst vermeld. Het was toen bekend als het Castrum Langbruch. De Bisschop van Utrecht liet het bouwen om het voormalige Langbroek te kunnen verdedigen. Het oudste deel van de omgrachte burcht is een ronde, door kantelen gekroonde ronde toren, die het gebouw aan de oostzijde markeert. De kantelen van de toren omgeven een plat dak. Ook de westkant van het gebouw werd gemarkeerd met een van kantelen voorziene toren. Die is echter vierkant en bekroond met een vierkante spits.

In 1536 werd het landgoed Sterkenburg erkend als ridderhofstad. Sinds de Franse Tijd was Sterkenburg een tijdlang het domicilie van een gelijknamige gemeente. Achter het kasteel ligt een bospark deels op een dekzandruggetje. De oorspronkelijk geometrische structuur van het park is later ten dele in landschapsstijl gewijzigd. Een opmerkelijk onderdeel van het park is een honderden meters lange zichtas. Op het 250 hectaren grote terrein van het middeleeuwse landgoed Sterkenburg staan onder meer ook verscheidene hoeven en enkele woningen. Tot de laatste behoort een herbouwde en met een verdieping verhoogde oranje.

Schuin tegenover het kasteel begint een van de wegen die langs de in deze omgeving algemene evenwijdige strookvormige kavels naar het noordoosten loopt. De naar het kasteel genoemde laan eindigt na 1200 meter op een T-kruising met de Gooijer Dijk. In 1978 zou het landgoed Sterkenburg in handen komen van diverse eigenaren. Als rijksmonument dient het zijn huidige karakter echter te behouden. Om dit te bevorderen werd de Stichting Behoud Sterkenburg opgericht.

Leeuwenburg(h) is pas in 1657 gebouwd. Dat gebeurde in opdracht van de Utrechtse patriciër Gerard Zoudenbalch. Het buiten werd toen ook Zoudenbalch gedoopt. Al tien jaar later zou een andere eigenaar het landgoed echter zijn huidige naam geven. Omstreeks 1854 werd het huis ingrijpend gereconstrueerd en de gracht die het vroeger omgaf vrijwel geheel gedempt. Opdracht daarvoor gaf de toenmalige eigenaar P. de Beaufort. In de buurt van het huis staat nog een houten duiventoren uit 1880.

Evenals het middeleeuwse Sterkenburg is de jongere buitenplaats Leeuwenburg een landgoed met vrij veel bouwwerken. Van deze zijn een koetshuis, oranje, houten duiventil en enkele stallen reeds lang aanwezig, een villa en boswachterswoning daarentegen van

recente datum. De tuin van het landgoed Leeuwenburg is in de 19de eeuw ten dele in landschapsstijl gereconstrueerd.

De huiskavel van Leeuwenburg wordt aan de noordwestzijde gemarkeerd door een van de rechte wegen die langs de smalle strookvormige kavels van het weteringlandschap werden aangelegd. De bijna twee kilometer lange weg eindigt onderaan de Utrechtse Heuvelrug op een scheve T-kruising. Vanwege zijn ligging werd de weg de Leeuwenburger Laan genoemd. Bij het bestuderen van de huidige topografische kaarten valt op dat die laan vrijwel geheel door bospercelen gezelschap wordt gehouden.

Schuin tegenover Leeuwenburgh ligt Molenstein, waarvan het hoofdgebouw in 1854 werd getransformeerd in een neogothisch pand. De voor- en achterzijde ervan zijn trapgevels die een zadeldak markeren. Voor het huis kwam een achtkantig torentje te staan. Verantwoordelijk voor de verbouwing was de toenmalige eigenaar van Leeuwenburgh, die ook Molenstein bezat. In 2009 is het huis gerestaureerd en aan de achterzijde iets vergroot.

De afwijkende ligging van het halverwege de afstand Langbroeker Wetering – Kromme Rijn gebouwde omgrachte kasteel Weerdestein houdt mogelijk verband met de aanwezigheid van een zandrug in de ondiepe ondergrond omdat zo'n geofenomeen een stevige bouwgrond bood.

Het kasteel is een vrij plumpe vierkante woontoren, die wordt gekroond door een piramidevormige spits. De burcht werd vermoedelijk omstreeks 1300 gebouwd. Bij het kasteel verrees op een afzonderlijk omgracht terrein een voorburcht met boerderij. Het hoofdgebouw van Weerdestein onderging na de Middeleeuwen geen uitbreiding van betekenis. Wel werd de toren in de zeventiger jaren van de 19e eeuw omgeven door neogotische terrassen met een halletje en enkele gastenverblijven. De boerderij van de voorburcht is toen buiten de omgrachtingen vervangen door een nieuwe hoeve. Bij de toren is in 1642 een poort gebouwd.

Vanuit Langbroek gezien lag voor Hindersteijn aan de andere (dat wil zeggen noordnoordoostelijke) zijde van de Langbroeker Wetering het buiten Rodestein of Rooistein. Het landgoed werd waarschijnlijk in het begin van de 17de eeuw gesticht. De oudste bekende afbeelding ervan dateert van 1728. Volgens een kaart uit 1832 was het een omgracht pand, gelegen op een eveneens omgrachte huiskavel van bijna drie hectare. Het huis zou na een periode van verwaarlozing en verval in 1878 worden afgebroken. In 1972 werd het terrein van Rodesteijn verworven door een van de eigenaren van het er schuin tegenover gelegen landgoed Hinderstein.

Bij de voormalige huiskavel begint een van de wegen die sommige strookvormige kavels van het weteringlandschap van elkaar scheiden. Hij eindigt op een T-kruising met de Gooyer Dijk. De verbinding werd heel toepasselijk Rhodensteijnse Laan genoemd. Er staat hier en daar enige bebouwing aan.

Het kasteel van Hindersteijn staat even ten zuidwesten van de Langbroeker Wetering. Van de burcht doet het oudste deel denken aan de vrij plumpe vierkante woontoren van Weerdesteyn. Het gebouw zou later worden uitgebreid met een tweetal vleugels, waarvan er een omstreeks 1850 werd vervangen door een architectonisch boeiende neogotische uitbreiding.

Op Hindersteijn zijn trouwens ook een tot woning omgebouwd voormalig koetshuis en tuinmanswoning uit 1851 vermeldingswaardige oude bijgebouwen.

In 1972 kwamen het kasteel, de bijgebouwen en 5 ha grond van Hindersteijn in handen van een eigenaar die voor grote veranderingen zou zorgen. De gebouwen op het terrein zijn toen

gerestaureerd waarbij een fruitschuur deels werd getransformeerd in een oranjerie en een garage als theehuis in gebruik kon worden genomen. In de tuin is toen een slangenmuur gebouwd en een doolhof aangelegd.

De meeste landerijen van Hindersteyn werden intussen overgenomen door een eigenaar die ze bij de gronden van het voormalige buiten Rodesteyn voegde.

Ongeveer 800 meter voorbij Hindersteijn ligt Kasteel Lunenburg.

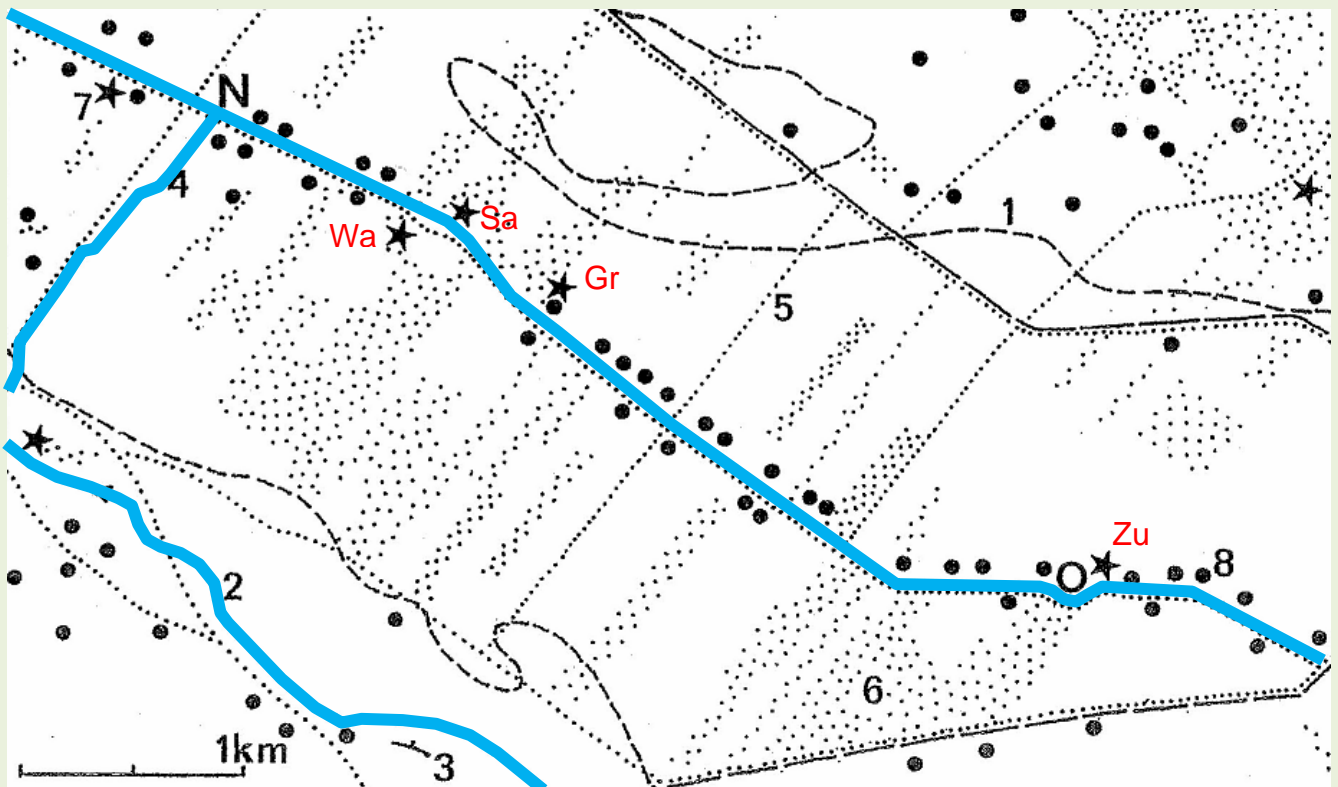
Het werd in 1339 voor het eerst vermeld. De rechthoekige woontoren ervan is waarschijnlijk voor dat jaar gebouwd.

Bij de woontoren werd waarschijnlijk al in het begin van de 17e eeuw een nieuwe behuizing neergezet. Deze zou kort na 1860 echter worden vervangen door een andere. Kasteel Lunenburg is in de Tweede Wereldoorlog door een bombardement van de geallieerden verwoest, doch dankzij acties van een stichting later weer in oude luister hersteld waarbij de al lang geleden gedempte slotgracht werd hergraven. Bij die restauratie zijn de restanten van de 19de-eeuwse woonvleugel opgeruimd. Een reeds lang verdwenen bijgebouw van oudere datum werd toen echter weer opgetrokken.

De op een eilandje staande woontoren van Lunenburg is bereikbaar via een brug.

### Het buitenplaatsenlandschap oostelijk van Nederlangbroek

De tocht langs de wetering nu weer verder voortzettend bereikt men voorbij de kern van (Neder) Langbroek al spoedig de aan elkaar grenzende landgoederen Walenburg, Sandenburg en Groenesteijn.



(gelegen langs de Langbroeker Wetering)

1. Rand van de Utrechtse Heuvelrug (boven) of Kromme Rijnstroomrug (onder),
2. Kromme Rijn, 3. Markant hellinkje,
4. Wetering, 5. Weg, 6. Bos, ★ Buitenplaats, ● Agrarische bebouwing.

N Kern van Nederlangbroek, O Kern van Overlangbroek

*Neder- en Overlangbroek vormen als het ware één geheel en kunnen beide als lintdorpen van het tweezijdige, enkelbanige weteringstype worden aangemerkt. Uit de verspreiding van het bos kan worden afgeleid dat het op grote strookvormige kavels groeit. Bovenaan is een vrij markante en lange (dek)zandrug als een uitloper van de Utrechtse Heuvelrug getekend.*

Op Walenburg staat nog een in twee étappes gebouwde rechthoekige woontoren uit de 13e en mogelijk 14e eeuw, waartegen in het begin van de 19de eeuw in opdracht van de familie van Lynden van Sandenburg een boerderij werd gebouwd. Erbij stond een poortgebouw dat in de vorige eeuw werd afgebroken. In 1965 is het kasteel gerestaureerd en het verdwenen poortgebouw gereconstrueerd. Binnen de rechthoekige omgrachtingen van het kasteel en een voormalige voorburch is toen een geometrische tuin aangelegd.

Even voorbij Walenburg wordt aan de noordoostelijke overzijde van de Langbroeker Wetering onze aandacht getrokken door het sprookjesslotachtige witte hoofdgebouw van het in 1391 voor het eerst vermelde landgoed Sandenburg. Het was een woontoren. Deze is in de 19e eeuw echter opnieuw opgetrokken, met twee vleugels vergroot en van een pleisterlaag voorzien. Achter het huis staat een voormalige oranjerie.

Enkele honderden meters verderop werd de noordoostoever van de Langbroeker Wetering ook gemarkeerd door het omgrachte kasteel van het voormalige landgoed Groenesteijn. Voor de burcht lag een terrein met een eigen omgrachting. In het midden van de 18de eeuw is de burcht getransformeerd in een landhuis. Een eeuw later zou Groenesteijn worden overgenomen door het naburige Sandenburg. Niet lang daarna werd het tot landhuis verbouwde kasteel Groenesteijn gesloopt. De fundamenten en omgrachting bleven tot op heden echter gedeeltelijk behouden. Op het kasteelterrein staat nu een boerderij. Bij de ingang van Groenesteijn herinnert aan de vroegere situatie nog een van 1617 daterende gemetselde brug met poortgebouw.

Het voormalige Groenesteyn behoort tot de landgoederen bij de Langbroeker Wetering, waar het kasteelterrein via een weg langs strookvormige kavels met de Gooyerdijk is verbonden. De 1200 meter lange verbinding werd Groenesteijnse Steeg gedoopt.

Een kilometer voorbij Groenesteijn passeert men andermaal een kruispunt waarbij meer bebouwing kwam te staan. Hierna kan kennis gemaakt worden met het lintdorp Overlangbroek. De Langbroeker Dijk knikt er anderhalve kilometer voorbij het kruispunt naar links. Er volgt dan een weggedeelte dat bijna overal een oostelijke koers aanhoudt. Bij het oude kerkje van Overlangbroek wordt de oostelijke koers echter onderbroken door een bocht waar de weg het godshuis aan de zuidzijde passeert.

Bij het einde van de bocht is een vierkant gebouwtje het restant van het omgrachte kasteel (Klein) Zuilenburg. Aangenomen wordt dat er al omstreeks 1250 een kleine burcht op het kasteelterrein stond. In de 17e eeuw was de woontoren onderdeel geworden van een complex, vrijwel geheel bestaande uit twee vleugels met trapgevels en zadeldaken. Wat nu nog van de burcht rest is ongeveer een kwart van het gebouw zoals dat er voor 1672 uitzag. Het slot Zuilenburg was omgeven door een gracht die ten dele behouden bleef.

Op de terreinen van de aan de Langbroeker Wetering gelegen natuurlijke landgoederen vinden we percelen hakhout en opgaand loofbos, waarvan de begrenzing duidelijk verraadt dat zij in een gebied met evenwijdige strookvormige kavels zijn gelegen.

Het laatste kan ook worden opgemerkt ten aanzien van de bossen, behorende bij de tussen de Amerongse Wetering en Rijndijk gelegen bezittingen [De Natewisch](#) en Kolland. Van deze is De Natewisch een voormalige ridderhofstad met een omgrachte middeleeuwse woontoren, waar later kruiskozijnen in werden aangebracht. Tegen de toren werd in de 18e eeuw een woonvleugel gebouwd die in 1871 weer verdween. Op De Natewisch staat ook een boerderij en bevond zich vroeger bovendien een poortgebouw.

### **Kastelen en buitens bij de Utrechtse Heuvelrug**

Op de rivierafzettingen van de Kromme Rijn en zijn voorgangers komen ook bij de Utrechtse Heuvelrug een aantal buitens voor. Het (voormalige) grondgebied ervan kan zich daarbij tot over de oude zandgronden van de Heuvelrug uitstrekken.

Een in de omgeving van De Bilt bij de Utrechtse Heuvelrug gelegen buitenplaats is [Oostbroek](#), dat vroeger het domicilie van een abdij was. Thans is het hoofgebouw van het landgoed een landhuis uit 1774. Op het terrein van Oostbroek wisselt (vochtig) loofbos af met boomgaarden en grasland.

Het in handen van de Stichting Het Utrechts Landschap gekomen buiten raakte de laatste jaren meer en meer ingesloten door de bebouwing van het universiteitscentrum de Uithof en nieuwe wegen.

Bepaald imponerend en inspirerend zijn te Zeist [het Slot](#) en de erbij gelegen bebouwing. Het hoofgebouw van het Slot werd in de jaren 1677-1686 in opdracht van Willem Adriaan van Nassau, heer van Odijk neergezet op een terrein waar voordien reeds een Huys te Zeijst stond.

Schuin voor het Slot staan links en rechts van respectievelijk het Broeder- en Zusterplein woningen en werkplaatsen van de Hernhutters of [Evangelische Broedergemeente](#). Deze bebouwing werd sedert 1748 ongeveer volgens een daartoe opgesteld basisplan opgetrokken. In 1967 is een deel van de Hernhuttersnederzetting afgebrand. Dit door brand verwoeste stuk werd later echter weer herbouwd en volgens de nooit geheel uitgevoerde 18e-eeuwse plannen uitgebreid. Nadien was een deel van het complex jarenlang het domicilie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

De omgeving van het Slot werd destijds volgens de opvattingen van de rechte lijnige tuin- en landschapsarchitectuur aangelegd. Zowel in als bij de bebouwde kom van Zeist is hiervan nog het een en ander te zien.

Opmerkelijke elementen van de rechte lijnige aanleg vormen de in elkaars verlengde gelegen Koelaan, Nassau Odijklaan, Slotlaan en Verlengde Slotlaan. Van deze vier wegen vindt men de Koelaan zuidwestelijk van het Slot en de drie andere ten noordoosten ervan. De afstand tussen de beide uiteinden van dit laansysteem bedraagt maar liefst zes en een halve kilometer.

De Slotlaan werd de voornaamste winkelstraat van Zeist. Tussen Zeist en Bunnik liggen bij elkaar de buitens [Blikkenburg](#) en [Wulperhorst](#). Blikkenburg was oorspronkelijk een ridderhofstad. Het tegenwoordige, witgepleisterde landhuis van Blikkenburg is echter omstreeks 1850 gebouwd. Het pand wordt gekroond door een laag schilddak.

In 1858 gebouwd werd het eveneens witgepleisterde grotere landhuis Wulperhorst. Architect ervan was S.A. van Lunteren. Het pand verrees op de plek waar voor 1700 al een huis van een landgoed Stoetweghe had gestaan.



De middenpartij van het in neoclassicistische stijl gebouwde huis wordt gekroond door een zadeldak en geflankeerd door iets naar voren springende zijvleugels met een laag schilddak. Tussen de beide zijvleugels bevindt zich een door zuilen geschraagd balkon.

Na herhaaldelijk in andere handen te zijn gekomen werd het landgoed Wulperhorst in 1980 verworven door het Utrechts Landschap. Het huis zou in 2001 echter worden aangekocht door een bekende pianist die het ingrijpend liet restaureren en renoveren. Een opvallend element van het landgoed was een vrij smal crand canal, dat er in de richting van de Kromme Rijn werd gegraven. Van dit kanaal is nog een deel over. Dwars door het landgoed loopt de spoorlijn Utrecht-Arnhem.

Zuidoostelijk van de Blikkenburg en Wulperhorst wordt het landelijk gebied tussen Zeist en Odijk gestoffeerd door de percelen opgaand bos en hakhout van het ook agrarisch in gebruik zijnde landgoed Rijnwijck. Het landhuis van Rijnwijck werd in 1867 gesloopt. De gracht die er omheen liep bleef echter behouden. Op het terrein van het landgoed staan nu twee nieuwe boerderijen.

Aan de zuidwestzijde wordt Rijnwijck deels begrensd door de Kromme Rijn.

Door het noordelijk deel van het landgoed loopt de spoorlijn Utrecht-Arnhem en door het zuidelijk deel de als A12 bekende autosnelweg tussen beide steden.

In de buurt van Leersum vindt men bij de Utrechtse Heuvelrug het landgoed [Broekhuizen](#), waar een tijdlang het voormalige Rijksinstituut voor Natuurbeheer was gevestigd. Het landhuis van de buitenplaats dateert van 1794 maar werd in 1810 uitgebreid. Bij het gebouw staat een neoclassicistische oranjerie. Tot Broekhuizen behoort een volgens de landschapsstijl aangelegd bospark met een grote vijverpartij.

Eind 2015 werd Broekhuizen het domicilie van een onderneming die horecafuncties ontwikkelt en exploiteert.

Zuidoostelijk van Leersum ligt niet ver van Amerongen het landgoed [Zuijlestein](#). Hier stond een kasteel dat in 1945 vrijwel geheel werd verwoest door bombardementen. Een bij het kasteel behorend poortgebouw uit de 17e eeuw bleef echter behouden. Evenals trouwens de voormalige oranjerie, een speelhuis in de westelijke tuinmuur, tuinmanshuis tegenover het poortgebouw en portierwoning aan de Rijksstraatweg.

Het kasteel is later dichtbij de plek waar het stond in een eenvoudige vorm herbouwd.

Van de 100 hectaren die Zuijlestein beslaat, worden er 50 ingenomen door een bospark, dat nog kenmerken vertoont van de rechtlijnige formele tuin- en landschapsarchitectuur.

Aan de zuidzijde van Amerongen bevindt zich een [landgoed](#), dat de zelfde naam draagt als het dorp. Het huis ervan is in oorsprong middeleeuws maar, nadat het 4 jaar tevoren door Franse troepen was verwoest, grotendeels opnieuw opgetrokken.

Het nogal imposante Huis Amerongen rijst op uit een rechthoekige waterpartij die deel uitmaakt van een eveneens rechtlijnige tuinaanleg.

Even ten oosten van Huis Amerongen lag het middeleeuwse kasteel Lievendaal. Het beboste terrein waarop het stond is nog als zodanig herkenbaar. We vinden er een schiereilandje, omgeven door een rondlopende slotgracht.

### **Oude verdedigingswerken**

Het uiterste westen van de Kromme Rijnstreek maakte deel uit van de voormalige 19de-eeuwse [Nieuwe Hollandse Waterlinie](#). Het was een zône waar zodanige waterstaatkundige voorzieningen werden getroffen dat ze in tijd van oorlog gemakkelijk zou zijn te inunderen. De bedoeling hiervan was om West Nederland en een gebied met de stad Utrecht effectiever te kunnen beschermen tegen vijandige troepen.

De voor inundatie gereedgemaakte gordel liep van Muiden en Naarden via het Vechtplasseengebied en een aantal kommen van het riviereengebied naar het zuiden, waar hij bij de Maas aansloot op enkele andere verdedigingslijnes.

De Nieuwe Hollandse Waterlinie is te beschouwen als een opvolger van de 17de-eeuwse Hollandse Waterlinie die een wat kleiner gebied beschermde.

Aan de randen van de voor inundaties ingerichte zône zouden, vooral waar ze werd gesneden door belangrijke verbindingen, forten worden gebouwd. Daarvan zijn er ook in de Kromme Rijnstreek nog enkele over.

Vlak bij Utrecht is dit het van 1877 daterende [Kleine Werk aan de Hoofddijk](#), waar zich thans de plantentuin van de in genoemde stad gevestigde rijksuniversiteit bevindt.

Verder liggen er meer naar het zuiden tussen de oudere wijken en een recentere uitbreiding van de stad Utrecht de in de jaren 1822 - 1828 geconstrueerde [Lunetten](#). Het is een rij van vier forten, waarvan de horizontale contouren grotendeels kunnen worden geassocieerd met het silhouet van een lage puntgevel. De verdedigingswerken danken hun naam echter aan het feit dat ze behoren tot een type, waarvan de plattegrond aan een (halve) maan zou doen denken. Lunet is namelijk afgeleid van het franse lune dat maan betekent.

De Lunetten zijn tegenwoordig eigendom van de gemeente Utrecht.

Noordwestelijk van Bunnik is het tussen 1868 en 1871 gebouwde, veelhoekige [Fort Rhijnauwen](#) het grootste van Nederland. Het bezit gebastioneerde fronten en een als capponnière bekende overdekte gang van waaruit kon worden gevuld. Bovendien bevindt zich in het fort nog een afzonderlijk stenen verdedigingswerk, een zogenaamd reduit.

Middenop het fort ligt een vrij langgerekte grasvlakte waar verschraving wordt nagestreefd. Daarvan blijken onder meer de varensoort addertong en het trilgras te profiteren. Vanwege zijn kwetsbare natuurwaarden is het fort slechts beperkt toegankelijk.

De huidige eigenaar Staatsbosbeheer verzorgt er rondleidingen.

Zuidwestelijk van Bunnik is het in 1870 gereedgekomen, deels veelhoekige en gebastioneerde [Fort Vechten](#) het op een na grootste van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. In het fort werden onder andere het Waterliniemuseum en Kenniscentrum Waterlinies gehuisvest. Bovendien is er in een bijgebouw een tentoonstelling gewijd aan het ernaast gelegen [Romeins Castellum Fectio](#).

Tussen Utrecht en Houten is het vlakbij de A 27 gelegen, kleine vestingwerk [Het Hemeltje](#) het jongste en modernste van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Het pas in 1881 opgeleverde omgrachte fort occupeert slechts 7,5 ha. Tegenwoordig is het eigendom van Staatsbosbeheer, die een gedeelte ervan als kantoor verhuurt.

Ouder dan de verdedigingswerken van de voormalige Nieuwe Hollandse Waterlinie zijn de overblijfselen van de stedelijke vestingwerken te Utrecht en Wijk bij Duurstede die uit de 17e eeuw stammen.

Vijf aarden bastions en de gracht van de Utrechtse stadsvesting werden tijdens het midden van de 19e eeuw getransformeerd in een plantsoengordel waar restanten behouden bleven van de bolwerken Zonnen-, Manen- en Sterrenburg.

Van de stedelijke vestingwerken te Wijk bij Duurstede resteren onder meer fragmenten van de stadsmuur en een tot stellingkorenmolen verbouwde stadspoort. Verder werd in 1836 ook in het kleine "Wijk" een gebastioneerd deel van de omwalling getransformeerd in een plantsoen. Het deel dat aldus verminkt mocht blijven voortbestaan ligt bij de ruïne van het vermaarde [slot Duurstede](#).

## ***De steden, dorpen en buurtschappen***

### **De dorpen**

In het voorgaande zagen we dat de bebouwing van de Kromme Rijnstreek zich voor een deel concentreerde in een aantal dorpen. Op de zandige rivierafzettingen bij de Kromme Rijn zijn het Bunnik, Odijk, Werkhoven en Cothen, terwijl verder naar het zuidwesten Houten en 't Goij op dergelijke gronden ontstonden.

De dorpen van de Kromme Rijn ontstonden bij de linkeroever van de rivier. Odijk besloeg daarbij een gebied aan de binnenzijde van een brede grote meander en een kleine haarspeldachtige bocht van de rivier terwijl Werkhoven buitenlangs een afgesneden smalle meander kwam te liggen.

In de grote kom bij de Utrechtse Heuvelrug wordt de Langbroeker Wetering geflankeerd door twee lintdorpen. Het zijn Over- en Neder- Langbroek. Van die lintdorpen heeft Neder Langbroek ook een duidelijk kerntje.

Vergelijkbaar met de lintdorpen Over- en Neder-Langbroek is het langs de ernaar genoemde wetering gelegen Schalkwijk.

De voornaamste oude bouwwerken van de dorpen zijn kerken. In Bunnik en Werkhoven behielden die nog hun laat romaanse toren, terwijl de kerktoren van Neder-Langbroek laatgotisch is.

In al deze gevallen kregen de kerken zelf hun huidige aanzien als gevolg van ver- of herbouw pas veel later. Duidelijk gotisch zijn anderzijds de gepleisterde kerkjes van Odijk en Over-Langbroek. Bovendien wordt de gotiek in Cothen nog vertegenwoordigd door een grotere oude kerk. Daar doen dat een deel van het schip, het noorderdwarsschip en koor.

Even buiten de eigenlijke Kromme Rijnstreek zijn van de oudste Houtense kerk zowel de fraaie toren als het eenbeukig schip en smaller koor laatgotisch terwijl van de kerktoren te Schalkwijk het onderste deel laatromaans en de bovenbouw laatgotische trekken vertoont.

### **Wijk bij Duurstede**

Zowel aan het begin als eind van de Kromme Rijn vinden we een stad. Aan het begin van de rivier is dat het kleine Wijk bij Duurstede. Deze plaats ontstond in de omgeving van het slot Duurstede. In 1300 verleende de slotheer de nederzetting stadsrechten.

Het kasteel Duurstede werd later een residentie van de Utrechtse bisschoppen.

Ze verfraaiden het slot volgens de opvattingen van de Franse kasteelarchitectuur. Bovendien namen ze het initiatief tot de bouw van een grote kerk in de stad. Tijdens de eerste helft van de 15e eeuw werd daartoe het reeds in de stad aanwezige godshuis vervangen door een driebeukige hallekerk. Van deze kerk bleef slechts de zuidbeuk over.

De bouw van de tegenwoordige kerktoren begon in of na 1486. Het schip van de kerk is toen verlengd. Het dwarsschip stamt uit de 17e eeuw. Evenals trouwens het tegenwoordige middenschip en de iets jongere huidige noordbeuk.

Zoals veel oudere kerktorens van het riviereengebied werd ook die te Wijk bij Duurstede niet voltooid. Niettemin is het een imposant bouwwerk.

Behalve een oude kerk met een veelbewogen bouwgeschiedenis vindt men in de kern van Wijk bij Duurstede onder andere enkele 16e- eeuwse huizen met hoge tentdaken. En verder zijn er natuurlijk de reeds genoemde ruïne van slot Duurstede en tot een korenmolen verbouwde stadspoort. De van 1659 daterende molenpoort is overigens een andere dan die welke destijds werd geschilderd door Jacob van Ruijsdael.

## **Utrecht**

Aan het eind van de Kromme Rijn ligt de grote, uit een Romeinse nederzetting voortgekomen stad Utrecht. Hij ontstond bij het punt waar de Kromme Rijn zich splitste in de Oude Rijn en Vecht.

In deze omgeving voerde ook een afzonderlijk stroompje water van de Rijn naar de Vecht. Dit stroompje liep met een wijde boog om de oude binnenstad heen. Op oude kaarten is de benedenloop ervan aangeduid als Oude Vecht. Aan het begin van de vorige eeuw kwam de waterloop geheel binnen de Utrechtse bebouwing te liggen. Niettemin bleef er nog het een en ander van over. Restanten van de kleine riviertak zijn de Minstroom, bepaalde sloten langs het Wilhelminapark en de Alexander Numankade alsook het smalle waterloopje langs en bij de intieme Snelliuskade.

De vroegere loop van de rivieren in en om Utrecht is door dempingen en kanalisatie lang niet overal meer te herkennen. De wijzigingen van het natuurlijk afwateringspatroon door de mens vonden veelal reeds eeuwen geleden plaats. We denken dan behalve aan het graven van sommige grachtgedeelten in de Utrechtse binnenstad bijvoorbeeld ook aan de vervanging van de Oude Rijn tussen Utrecht en Harmelen door de overwegend rechte Leidse Rijn.

Door een geleidelijke natuurlijke of kunstmatige ophoging en het aan betekenis inboeten van de Kromme Rijn waren de in Utrecht aanwezige stroomruggen tijdens de Middeleeuwen plaatselijk flink boven de normale rivierwaterstand en grondwaterspiegel komen te liggen. Bovendien impliceerde de afdamming van de Kromme Rijn te Wijk bij Duurstede een stabilisering van het rivier- en grondwaterniveau. Een en ander betekende dat de kelders van vele stadswoningen gemakkelijk in droge grond konden worden gebouwd. Langs de riviertjes of gegraven grachten werd het dan mogelijk om de kelders bij het water van een afzonderlijke ingang te voorzien. Daarbij is aan het water ook vaak een kade aangelegd, zodat de straten er op twee niveaus kwamen te liggen. Een dergelijke situatie treffen we in ons land nergens op zo'n uitgebreide schaal aan als in Utrecht en is uit stedenbouwkundig oogpunt dus zeer bijzonder .

## ***Recente ontwikkelingen***

Terwijl een groot deel van de Kromme Rijnstreek haar vroegere pastorale karakter nog grotendeels behield, vonden vooral in het bij dichtbevolkte gebieden gelegen westelijke deel sedert een aantal jaren grote veranderingen plaats.

Een van de eerste belangrijke ingrepen was het graven van het Amsterdam-Rijnkanaal aan de zuidwestelijke rand van de streek. Deze in 1955 gereed gekomen verbinding kruist westelijk van Wijk bij Duurstede de Lek. Bij het graven van het kanaal kwam veel grond vrij, die deels op enkele erlangs gelegen terreinen werd gedeponeed.

De afgelopen jaren verloren sommige delen van de Kromme Rijnstreek meer en meer hun landelijk karakter door bebouwing en aanleg van autowegen. De plaatsen die hun bebouwing sterk uitbreidden waren Utrecht, Bunnik, Houten, Odijk en Wijk bij Duurstede, terwijl de streek tussen de eerstgenoemde drie plaatsen het voornaamste domein werd van de wegenbouwers.

Betreurenswaardig is dat bij al deze ontwikkelingen aanvankelijk in het geheel niet werd getracht natuur- of cultuurhistorisch waardevolle landschapsstructuren of - elementen te ontzien. Men kan dan denken bijvoorbeeld aan de inrichting van het universiteitscentrum De Uithof, waarvoor zelfs het oude Vogelenbos zou moeten wijken, maar onder andere ook aan de tracering van een nieuwe autoweg dwars door het bosgebied van Oud en Nieuw Amelisweerd. Acties tegen deze ontwikkeling leidden er intussen onder meer wel toe dat het tracé van de nieuwe autoweg zodanig werd gewijzigd dat slechts enkele uitlopers van het

bos van de Amelisweerden behoeften te verdwijnen. Erg bevredigend was deze oplossing echter niet.

De afgelopen jaren werd Houten zodanig uitgebreid dat het inwonertal van de plaats steeg tot ca 50.000. Daarbij kreeg het dorp het karakter van een kleine stad. Gelukkig werd bij die verstedelijking wel gestreefd naar de instandhouding van sommige interessante oude landschappelijke situaties. Bewaard bleven daarbij onder andere het kasteelterrein van de burcht [Schonauwen](#), archeologisch waardevolle gebied van de vrijwel verdwenen buurtschap Loerik, een aantal landwegen en de erlangs aanwezige bebouwingslinten.

De geostructuur kwam er echter plaatselijk minder goed van af waardoor helaas ook microreliëf zou worden aangetast. Een en ander was met name het geval bij de zandwinning uit de vrij oude rivierafzettingen. Die hield verband met de wenselijkheid enkele bouwlocaties van de omgeving een drogere en steviger grondslag te bieden. In het kader van de ontgroningen is overigens wel een aantal voormalige stroombeddingen weer in een watervoerende geul veranderd. Aan de zandwinning herinneren overigens de plassen waaromheen de zuidoostelijke buurten van Houten verzezen.

### ***De levende natuur***

Van de Kromme Rijnstreek zijn sommige delen van bijzondere betekenis. Hiertoe wordt in belangrijke mate bijgedragen door de aanwezigheid van veel buitenplaatsen met oud loofbos en hakhout. Het oorspronkelijk vrijwel geheel aangeplante bos heeft in de loop der eeuwen namelijk geleidelijk een meer natuurlijk karakter gekregen waarbij de verscheidenheid aan plantensoorten en ook het aantal vegetatietypen, mede onder invloed van het uiteenlopen van de bodemgesteldheid, geleidelijk toenam. Het laatste was vooral het geval op de wat voedselrijkere gronden van de stroomruggen. Op de voedselrijke gronden van de Kromme Rijnstreek overheersen veelal de eik, es of beuk.

Op een zandige ondergrond, die vochtig en kalkrijk is, kregen de houtopstanden het karakter van een essen-iepenbos. Dit bijvoorbeeld op de Niënhof voorkomende zeldzame vegetatietype kenmerkt zich onder andere door aanwezigheid van fluitenkruid, look zonder look, robertskruid, dagkoekoeksbloem en keverorchis.

Behalve door zijn zeldzaamheid is het essen-iepenbos biologisch belangrijk doordat er vele bijzondere soorten paddenstoelen voorkomen. Bovendien bieden de randen en open plekken van de essen-iepenbossen gunstige levensomstandigheden aan het sleedoorstruweel.

Het hakhout van de Kromme Rijnstreek bestaat vooral uit essen of wilgen. Men vindt het hoofdzakelijk op de laag gelegen zware kleigronden van enkele kommen en oude stroombeddingen. Het essenhakhout komt daarbij het meest voor waar de komgrond op een zandig substraat rust en is derhalve min of meer karakteristiek voor de kom onderlangs de Utrechtse Heuvelrug. De flora van dit hakhout lijkt veel op die van opgaande essenbossen.

Op de stronken van het essenhakhout groeien echter opvallend veel mossen en korstmossen. Het essenhakhout is zowel in ons land als Europa een zeldzaam fenomeen. Van het Nederlands areaal met dit bostype bevindt zich namelijk ongeveer de helft in de Kromme Rijnstreek.

De loofbossen met hun vaak dichte ondergroei kenmerken zich ook door een rijk vogelleven. Van groot belang is daarbij dat de bossen afwisselen met percelen cultuurland omdat dit voor allerlei in de bossen levende vogelsoorten als voedselgebied fungeert.

Buiten de loofbossen zijn er een aantal gebieden met veel weidevogels. Hiertoe behoren met name de uiterwaard bij Amerongen, een strook die van Leersum ten oosten van Overlangbroek naar de rivierdijk loopt, een gebied zuidelijk van Driebergen, een noordelijk van Houten langs de spoorlijn naar Utrecht gelegen terrein en oostelijk van Loerik een oude stroombedding bij de hoeve Overdam.

Waar het water van vijvers, grachten en de Kromme Rijn grenst aan droge zandige bosgronden wordt nogal eens de ringslang aangetroffen.

### ***De landschappelijke belevingswaarden***

Evenals in andere delen van het riviereengebied valt er in de Kromme Rijnstreek zowel een weldadig aandoende openheid als sterke beslotenheid te beleven.

De plaatselijke beslotenheid houdt vooral verband met de aanwezigheid van boomgaarden en hoofdzakelijk op terreinen van buitenplaatsen voorkomende opgaande loofbossen of hakhoutpercelen.

Zoals eerder reeds werd uiteengezet vindt men de boomgaarden met name op de relatief hooggelegen zandige delen van de rivierafzettingen en vooral de hakhoutpercelen van de bossen ook in de grote laagte met zware rivierklei onderlangs de Utrechtse Heuvelrug. Speciale aandacht verdient dat de loofbossen de Kromme Rijn bij Utrecht over een korte afstand aan beide zijden flankeren.

Openheid valt het meest in de graslandgebieden van de kommen en langs de Rijn te beleven. Op de hooggelegen zandige rivierafzettingen wordt de belevingswaarde van het landschap nog vergroot door bochten in de landweggetjes en Kromme Rijn. Bovendien dragen er geringe hoogteverschillen toe bij. De afgelopen decennia verloren enkele hooggelegen percelen hun aantrekkelijke reliëfkenmerken echter door afgraving.

Vooraf in het oosten van de Kromme Rijnstreek boeit ook het uitzicht dat dijken en open velden er bieden op de hoogten van de Utrechtse Heuvelrug en Veluwe. De daar aanwezige bossen geven die hoogten een blauwachtig aanzien waardoor ze fraai contrasteren met het welige landschap van het riviereengebied en dit zelfs markeren.

Een bijdrage tot de belevingswaarde van de Kromme Rijnstreek levert bovendien het vooral bij de Langbroeker Wetering en Kromme Rijn voorkomen van kastelen, monumentale landhuizen en karakteristieke oude boerderijen. Wandelaars biedt de Kromme Rijnstreek aantrekkelijke mogelijkheden door de vrije toegankelijkheid van sommige bossen. Het betreft de houtopstanden van Oud en Nieuw Amelisweerd, Rhijnauwen, Beverweerd, Moersbergen, Hinderstein, Sandenburg, Zuijlenstein en Kolland.

Bij Utrecht is de belevingswaarde van de Kromme Rijnstreek ernstig geschaad door de bouw van het Universiteitscentrum De Uithof en aanleg van enkele rijkswegen.